

Történelem és társadalom

A szovjet társadalomtörténeti kutatás változatai és problémái

A társadalomtörténet (szocial'naja isztorija) terminussal aligha találkozhatunk a szovjet szakirodalomban. Mégis a történetírás gyakorlatában több *megközelítési változat* ismerhető fel, amely bár különböző indítékokból, más forrástípusok feldolgozása révén, nem az elkülönült tevékenységszférákat, hanem a társadalmi struktúra változásait, a társadalmasodás alakzatait ill. a tevékenységszférák közötti közvetítődést kutatja. A társadalomtörténetnek a konkrét kutatások embrionális állapotában törvényszerű (de nem megnyugtató) fogalmi tisztázatlansága miatt volt szükséges rögzíteni a válogatás szempontjait. Célszerűnek tűnt a XIX—XX. századi kutatások *probléma-csomópontjait* tanulmánygyűjtemények alapján körvonalazni.¹

A szovjet történetírásban a társadalomtörténeti vizsgálatok az alábbi jelölések mögött találhatóak: társadalom-gazdaságtörténet (szocial'no-ekonomicseskaja isztorija); a szovjet társadalom története (isztorija szovetszkogo obcsesztva); történeti-szociológiai kutatások (isztoriko-szociologicseskije iszszledovanija), vagy (leggyakrabban) olyan „fedőnév” nélküli munkákat sorolhatunk ide, amelyek egy társadalmi osztály, réteg történetét tárgyalják és legtöbbször besorolhatók valamelyik előbbi változatba.²

A *társadalom-gazdaságtörténet* lényegében elválaszthatatlan egymásbafonódottságot és nem mellérendeltséget mutat.³ Az idézett kötetből néhány tanulmányt az eredeti sorrend megfontásával ismertetek.

I. D. Koval'csenko („A paraszti és földesúri gazdaságok viszonya a kapitalista Oroszország agrártermelésében”) a burzsoá agrárfejlődés két útja (burzsoá-paraszti és burzsoá-földesúri) és az oroszországi agrárviszonyok kérdésében a szibériai történészek által kezdeményezett csaknem másfél évtizede fel-fellángoló vitához szolgált adalékokat, elsősorban statisztikai források alapján. A korabeli rendi szempontú statisztika publikációiban mindig csak a paraszti osztásföldet vette figyelembe. Érdekes tanulságokat kínált ezek összevetése a levéltárakban fennmaradt, nem minden kormányzóságra kiterjedt (1906/07; 1912/13) tényleges vetésterületet tekintő felmérésekkel ill. az 1916 és 17. évi mezőgazdasági összeírásokkal.

Az Európai Oroszországot 13 gazdasági körzetre bontó táblázat szerint a földesúri gazdaság vetésterületeinek aránya az 1850-es évekhez képest 1916-ra; 22⁰/₀-ról 11⁰/₀-ra csökkent a vetésterület nem túl jelentős növekedése mellett. A tendencia általában jellemző, felerősödése a XX. századra esik, bár a nagybirtokról leginkább ismert körzetekben (a balti, litvániai, belorussziai és dél-nyugati kormányzóságok) sem volt a földesúri vetésterület aránya 30—38⁰/₀ felett. Az újszerű adatokból, a piac- és áru gazdaság korának tekintett kapitalizmusban, becslése szerint

¹ A korábbi korszakokról bővebb ismertetést kaphat az olvasó Az ókori és középkori társadalomtörténet kérdései 1—3. k. 1964—1970 vonatkozó cikkfordításából ill. A. N. Szaharov: Az orosz parasztság történeti fejlődésének dialektikája (Az utóbbi évek történetírásának problémái) c. dolgozatából, in: Tanulmányok Kelet-Európa történetéből Bp. 1972. 113—165. Mindkettő sokszorosított ELTE kiadvány.

² Ld. Isztorija rabocsego klaszsza Roszszii 1861—1900. M. 1970.

³ Problémú szocial'no-ekonomicseskój isztorii Roszszii. Szbornik sztatej. M. 1971.

még ha (a vetőmagon kívül), az összes földesúri gabona a piacra került volna is, csak az árumenyiség 40%-át jelenthette volna. Így — szerinte — a földesúri gazdaság nem tudta elnyomni a parasztagazdaság fejlődésének önálló tendenciáit, s osztatlanul meghatározni az agrárfejlődés jellegét. A termelésnél jelentősebb szerepük volt viszont a földviszonyok terén.

A. M. Anfimov⁴ („Néhány adat a különböző jogállású parasztek gazdasági helyzetének változásáról a XIX. sz. végén”) lényegében a jobbágyfelszabadítást követő fejlődést vizsgálja a földesúri és állami parasztek gazdaságában, helyi zemsztvo statisztikai kiadványok alapján. A parasztság társadalmi rétegződését, végső soron a „parasztalanodást” (raszkeszt'janivanie) a mezőgazdaság tőkés fejlődése uralkodó tendenciaként szabta meg, de az oroszországi faluban szembeütközött a jobbágyrendszer jelentős maradványaival. A rétegződés megtorpanását (pl. Vjatka kormányzóságban 1891—1902 között) emellett a mezőgazdasági válsággal is összefüggésbe hozza. Az állami parasztek földdel való ellátottsága bár általában jobb volt, a földvesztés tendenciája mindkét kategória (razrjad) esetében kimutatható, legfeljebb az állami parasztek izmosabb, módosabb rétegét kevésbé sújtotta. A kulákság még mindig kevésbé fekteti tőkéjét a földművelésbe, többre becsüli az uzsorát, mutatja ki (Poltava kormányzóság egyik kerülete alapján). A középkori osztásföld szorításában ez nem „szabad farmerek” rétegződése, hanem rosszabb és alacsonyabb forma. Az 1880-as évektől az állami pénzügyi politika is a kategóriák (razrjad) közelítését szorgalmazta az adóterhek kiegyenlítése révén. Az állami parasztek (szemben a szakirodalomban meggyökeresedett felfogással) csak abban a néhány kormányzóságban kerülhettek ki a földesúri kizsákmányolás és a földszűke hatása alól (Arhangelszk, Olonyeck, Vjatka, Asztrahany, Vologda, Kazany), ahol összefüggő tömböket alkottak, s túlsúlyt képviseltek a nemesi földekkel szemben. Mindez jelentősen hozzájárult, hogy a parasztság egészében lépett a politikai küzdőtérre 1905—1907-ben.

V. P. Danilov („Az oroszországi paraszti földközösség (obszina) jellegének és jelentőségének kérdéséhez”) sokszor tárgyalt, de kevésbé kutatott kérdést elemez vitáikában, a lenini állásfoglalások elméleti eredőjét keresve. Megjegyzi, hogy Dubrovskij 1963-as műve óta konkrét anyaggal nem járultak hozzá az obszina vizsgálatához. Elismerve a földközösség és a jobbágyrendszer kapcsolatát a XIX—XX. sz. fordulóján, Lenin számára az obszina nemcsak archaikus rendi szervezet volt, hanem egyúttal a parasztek helyi egyesülése is, amelyre az osztásföldek közös tulajdonosaiként (szovladel'cü) szükségük volt. Az obszina fennmaradását nem tekinti Oroszország sajátos agrárfejlődése okának, hanem egyik konkrét következményének és megnyilvánulásának. A felbomlásban levő társadalmi forma az agrárforradalom első szakaszában (1917—1918 nyara) újra megerősödött mir-önkormányzatával össze tudta fogni a parasztságot a helyi földesurak ellen, az újraosztási mechanizmus pedig teljesen alkalmas volt a földesúri földek felosztására. Így válik érthetővé, hogy a kollektivizálás megindulásakor is még néhány helyen létezett.

A jobbágyfelszabadítás korabeli társadalmi gondolkodás vitatott problémáját elemzi P. G. Ründzjunszkij („Az 1861-es reform a nagy iparosfalvakban (Ivanovo falu Vladimir kormányzóságban)”). A fontos textilipari központ, miután megváltkozott földesurától, 1871-ben egyesült Voznyeszenszk poszáddal, várossá vált. A megváltkozás irataiból, a döntőbíró (mirovoj poszrednik) állásfoglalásaiból világos képet kapunk a földesúri törekvések fő célpontjáról (belső telkek, különösen a vásárterek megszerzése), a paraszti érvelés történeti elemeiről, saját vagyoni helyzetük megtételeiről, nézeteik maradi, tradicionális vonásairól, végül a döntési mechanizmusról. Az 1867-ben aláírt megváltási szerződés jelentős mértékben meggyengítette az ivanovoiak tárgyalási pozícióit az egyesüléskor a poszadbeli kereskedőkkel szemben.

⁴ A fenti kérdés megvilágításához nélkülözhetetlen: A. M. Anfimov: Krupnoe pomescsics'e hozjajsztvo Evropejszkoj Roszszii (Konec XIX—nacsalo XX v.). M. 1969.

*M. K. Rozskova*⁵ tanulmánya („Gyárilpar és parasztiparok a XIX. sz. 60—70-es éveiben. [A moszkvai kormányzáság Bogorodszki járásának anyagai alapján]”) a manufaktúráról a gyárra való átmenetet vizsgálja levéltári és statisztikai források megvilágításában. A járás textiliparában (a szövőipar áll első helyen) a jövevény munkások (túlnyomóan férfiak) aránya átlag 50%-ot jelentett, ami a gyárilparilag erősebb volosztyokban még magasabb volt. A kiterjedt otthonmunka lassú visszaszorulását láthatjuk a 80-as években (szövőszékek számának csökkenése), bár erős az átmeneti formák rögződése is. Jóllehet másodlagos, de rendkívül erős a földműveléssel való kapcsolódás: a nagy vállalatok 78,5%-a beszüntette vagy csökkentette a termelést a nyári dologidőben. Az 1880-as évek statisztikái szerint míg a járás gyári dolgozóinak 70%-a gyári munkáscsaládból származott, Moszkvában csak 43%-uk volt törzsökös munkás.

Az Orosz Birodalom statisztikai gyakorlatának (1897-es népszámlálás, városi összeírások) forráskritikai elemzését a városi társadalom vonatkozásában *L. M. Ivanov* adja („A kapitalista Oroszország városainak rendi-osztálystruktúrájáról”). Szerinte a kapitalizmus teljesen győzött az iparban és mint fejlődési irány a mezőgazdaságban, a tőkés gazdaság korszerű formái azonban összefonódtak a kapitalizmust megelőző gazdálkodás típusaival. A városok társadalmi-gazdasági szerkezete kapitalistább volt, a régi rendi viszonyokba az új tőkés osztályviszonyok hatoltak be, hiába próbálta a kormánypolitika a rendi korlátokat megőrizni. A városba tömörülés a leg-erősebb népességmozgást Szibériában, a leggyengébbet Közép-Ázsiában mutatja. A nagyvárosokban (zömében ezeket vizsgálja) 60—70% a beköltözötték aránya. Becsléssel számítható ki az osztálytagozódás, s csak érinti a városfejlődés típusait (ipari, kereskedelmi, adminisztratív stb.).

A tanulmánykötet látható problémagazdagságát az eltérő megközelítési módok teszik színessé, amiben csak kárt okozna a belső ellentmondások lenyesegetése, hiszen ahogy ez meg is fogalmazódik — nem arról van szó, hogy az egyik módszer felválthatja a másikat, hanem ki kell hogy egészítsék egymást.

A társadalomtörténeti kutatás másik változatát a jelen megismerése, a néprajzi, szociológiai vizsgálatok történeti megalapozása hívta életre. A szervezeti kereteket elsősorban a SzTA Néprajzi Intézete és a Történeti Intézet történeti-társadalmi kutatások csoportja adta, s az interdiszciplináris együttműködés újszerű szempontokkal is járt. A történeti szociológiát (ami tehát a szociológia historizálása) lendülete azonban csak 1917-ig vitte vissza, és a *szovjet társadalom történetében* került el.⁶ Tárnya: a társadalmi struktúrák, társadalmi viszonyok történeti változása. Nemesak egy csoport társadalmi helyzetét vizsgálják, hanem az érdekek közösségét; az életmódot, a gondolkodásmódot is, mindez pedig elválaszthatatlan a struktúra meghatározott állapotától, a szociális szituációtól. A történeti-szociológiai kutatások négy főirányban izmosodtak meg: a munkásosztály biográfiája, a faluszociológia, a kultúrszociológia (életmódkutatás) és az etnopszichológia felé. A munkásosztály társadalmi struktúráját⁷ ebben a szemléletben nem egyszerűen rétegek és csoportok ill. szociál-pszichológiai jellemzésük jelenti, hanem ennek funkcionálása, vagyis az, milyen mechanizmus révén teremtdők újjá a munkásosztály rétegei közötti és egyidejűleg a munkásosztály, parasztság és értelmiség közötti viszony. Lényegében még hiányzik a társadalmi mobilitás vizsgálata.

A faluszociológia⁸ történeti aspektusú műveinek érdekes alkotása Kopanka (egy moldvai

⁵ A szerző kutatásait monografikus formában összegezte: *M. K. Rozskova*: Formirovanie kadrov promüslennüh rabocsih v 60-x—nacsale 80-x godov XIX. v. (Po materialam Moszkovszkoj gubernii) M. 1974.

⁶ Ezekről a törekvésekről összefoglalóan tájékoztat *L. M. Drobizseva*: Isztorija i szociologia. M. 1971.

⁷ Ld. *O. I. Skaratan*: Problemü szocial'noj szstrukturü rabocsego klaszsza (Isztoriko-szociologicseskoe iszszledovanie). M. 1970. A szovjet munkásosztályra vonatkozó szakirodalom adatait összegyűjtötte magyarul: *Kárpáti Sándor*: A szovjet munkásosztály főbb jellemzői. A Politikai Főiskola Közleményei, 1974/3, 38—64.

⁸ Ld. *Ju. V. Arutjunjan*: Opüt szociologicseszko go izucszenija szela. M. 1968.

falu) vizsgálata.⁹ A második világháború előtt román polgári szociológusok, D. Gusti „monografikus iskolájának” módszerével ezt a falut vizsgálat tárgyává tették. Módszerükben, a „szociológiai parallelizmus” jegyében különböző gazdasági, jogi, politikai, szellemi és morális jelenségeket vizsgáltak; szociális csoportokat, személyes viszonyokat. Publikált vizsgálati anyaguk alapot adott egy hasonló szempontú felvétel megismétlésével összehasonlító történeti-szociológiai elemzésre (az összehasonlítás történelmi, és nem regionális értelmében). A vizsgálat eredményeit látva joggal vetődik fel a múltbeli tipikusság jelenbeli reprezentativitásának problémája. (Más hasonló vizsgálatoknál történt kísérlet ennek kiküszöbölésére.)

A 20-as években Sz. G. Sztrumilin által végzett szabadidő kutatások után, az újabb munkák inkább forrást jelentenek a kortörténeti kutatás számára, mint történeti szociológiát. A kulturális értékek befogadása mellett a szakképzett, hivatásszerű szellemi munkavégzők funkcionális csoportja, az értelmiség is elemzésre került.¹⁰ Ugyanakkor gazdag források szunnyadnak a levéltárakban: a központi államapparátusbeli hivatalnokság 1922-es felmérésének feldolgozása például folyamatban van.

Az etnoszociológiai (történeti) kutatások a népszámlálási adatokban tükröződő folyamatok feltérképezése mellett más módszereket is alkalmaztak: A. V. Baranov¹¹ az „Izvesztija” (1919—1964) tartalom-elemzése alapján az emberi cselekedetek motívumait vizsgálva megállapította, hogy a szovjethatalom első éveiben a nemzeti érzés negatív tettek motívumaként szerepelt, ez 1929-re megszűnik, és 1934-től pozitív cselekedet mozgatója lesz, főleg hazafias érzésként különösen gyakran a honvédő háború éveiben válik.

A történelem és szociológia kölcsönhatása természetesen nem jelentheti a szakemberek „átképzését” és a szakmák felcserélését, csak a célszerű együttműködést. Ehhez módszertani nyitottság, a fogalmi apparátus kölcsönös megismerése és elméleti megalapozottságú átgondolás egyaránt szükséges.

A *történeti-szociológia* fenti változata (a szovjet társadalom története) mellett ugyanennek a fogalomnak más tartalma is van. A SzTA szlavisztikai és balkanisztikai intézete ugyanis a XIX. századi felszabadító mozgalmakról publikált *történeti-szociológiai* (módszertani alapját tekintve szociológiai-statisztikai) tanulmányokat. A kutatások megindításában igen jelentős szerepet játszott Soboul módszertani tanulmányának orosz közreadása,¹² valamint az oroszországi parasztmozgalom statisztikai vizsgálata. A lengyel, belorusz, bolgár anyagot tartalmazó kötetből az 1830—31-es lengyel felkelés társadalmi összetételéről szól V. A. Djakov (a módszertani tanulmány szerzője), V. M. Zajcev, L. A. Obusenкова tanulmánya¹³ (az orosz birodalom nyugati kormányzóságai alapján). A forrás egy 1838-ban készült alfabetikus összeírás a felkelőkről. A társadalmi viszonyok és a rendi állapot már korábban elvégzett elemzése lehetővé teszi a rendi kategóriák valós tartalmának forráskritikai megközelítését. (Az emigránsokról készült kimutatást egy másik tanulmány vizsgálja.) Két lényeges ponton módosítja a felkelésről megrögzött képet: a nyugati kormányzóságok felkelése nem volt sem kizárólag lengyel, sem egyedül nemesi (slachta). Különösen jelentős volt a parasztek részvétele az észak-nyugati vidéken (Litvánia, Belorusszia: 42%). A kérdések végleges eldöntéséhez azonban szükség lenne a Lengyel Királyság hasonló szempontú vizsgálatára.

⁹ „Kopanka 25 let szpusztja”. M. 1965.

¹⁰ Különösen jelentős kísérlet ebből a szempontból, a modern szociológiai szemlélettel megírt alapmunka a XIX. századi orosz értelmiségről: V. R. Lejkina-Szvirszkaja: *Intelligencija v Roszzii vo vtoroj polovine XIX veka*. M. 1971.

¹¹ „Szimpozium po kolicesesztvennum metodam szociologii szovetszkaj szociologicseszkaj aszszociacii”. Szuhumi. 1966.

¹² Magyar fordítását ld.: A. Soboul: *A társadalomtörténet statisztikai ábrázolásának egyes kérdései*. Világtörténet, 1967. 14—15. sz. 27—45.

¹³ In: *Isztoriko-Szociologicseszkije iszszledovanija (na materialah szlavjanszkih sztran)*. M. 1970. 19—169.

Összegezeként megállapítható, hogy míg a társadalom-gazdaságtörténet (a szovjet társadalomtörténet legkiterjedtebb változata) fejlődésében csak mérsékelt ütemű előrehaladásra számíthatunk, a történeti aspektusú szociológiai vizsgálatok mutatják a legnagyobb lendületet (kötődve magához a szociológia robbantásához), a politika- és eszmetörténet társadalmi megalapozását végző történeti-szociológiai kutatások még csak a kezdeti lépéseknél tartanak, de sok meglepetést tartogatnak számunkra.

Kövér György

A társadalomtörténet az újabb lengyel történetírásban

A társadalomtörténetnek, a szó többféle értelmében, a lengyel történetírásban mély hagyományai vannak, a polgári történetírásban is, hiszen W. A. Maciejowski 1874-ben írta meg először, nagyon romantikusan, a lengyel parasztság történetét. Parasztság- és agrártörténet, ill. a nemesség története (ami sokáig majdnem azonos a lengyel nemzet történetével a polgári koncepciókban) mindig is nagy érdeklődést váltottak ki. A továbbiakban néhány nemrég megjelent munka áttekintésével kíséreljük meg az újabb eredmények, a kutatás kibővülése, az újabb érdeklődés és módszerek bemutatását.

A parasztság történetében a legjelentősebb egy négy kötetre tervezett lengyel parasztság-történet első kötete, amely a nemesi Lengyelország bukásáig vizsgálja a fejlődést.¹ A több szerző által írt munka három nagyobb korszakot tárgyal, a XIII. sz. derekáig; a XIII—XV. századot és a XVI—XVIII. századot, és egy fejezet vizsgálja összefoglalóan a kultúrát (ezen belül elsősorban az anyagi kultúrát). A hagyományos kérdések, a jobbágyszervezet, a paraszti differenciálódás, az osztályharc problémája jól került kidolgozásra, különösen a XIII—XV. sz. vonatkozásában, a későbbi korszakban már a második jobbágyság fogalma vitákra adhat okot, egyes bírálók szerint nem lehet második jobbágyságról beszélni, hiszen a személyes függés rendszere sohasem szűnt meg. A gazdasági és politikai vonatkozásokat (parasztmozgalmak) nagyjából jól összegezik a szerzők, de hiányzik annak a bemutatása, milyen szerepet játszott a parasztság az egész lengyel fejlődésben. Ugyancsak a hagyományos feldolgozást mutatja R. Chomać könyve a Lengyel Királyság agrárstruktúrájáról a XIX—XX. sz. fordulóján,² amely a statisztikai adatokat dolgozza fel, a földbirtok nagysága szerint, de nincs tekintettel egyéb tényezőkre (állattállomány, a termények fajai, a piaci lehetőségek stb.). Jól mutatja meg a nemesi földbirtok csökkenését és a paraszti birtok differenciálódását, de ezt, valamelyest eltérő százalékos arányokkal, már eddig is többen bemutatták. Meggyőző, hogy a tőkés fejlődés belső törvényei ekkor már sokkal fontosabb szerepet játszanak, mint az orosz gazdaságpolitika.

A nemesség történetének a vonatkozásában jelentős a Witold Kula által irányított társadalomtörténeti kutatások egyik eredménye, Jerzy Jedlicki könyve: Az ékszer és a társadalmi korlátok. A lengyel nemesség változásai a feudalizmus utolsó szakaszában.³ Két részben, 1764-től 1814-ig, ill. 1815—1863 közt mutatja be a nemesség helyzetének alakulását, struktúráját, különösen a második korszakban a Lengyel Királyságban. Kísérletet tesz arra is, hogy a mentalitást megvizsgálja, továbbá más osztályoknak a nemességről alkotott véleményét, egyszerre történeti és szociológiai módszerrel. A kérdést összekapcsolja a burzsoá nemzet kialakulásának a problémájával, jogosan hangsúlyozza ebben a nemesség szerepét. Hozzá kell tenni, hogy csak a közne-mességét vizsgálja, az arisztokráciára nem tér ki. Kimutatja, hogy 1815 után az orosz kormány

¹ Historia chłopów polskich. I. Do upadku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Szerk. Stefan Inglot. Warszawa, 1970, 578 l.

² Regina Chomać: Struktura agrarna Królestwa Polskiego na przelomie XIX i XX w. Warszawa. 1970. 256 l.

³ Jerzy Jedlicki: Klejnot i bariery społeczne. Przeobrażenia szlachectwa polskiego w schyłkowym okresie feudalizmu. Warszawa, 1968. 471 l.

zat politikája konzerválta a nemességet. Az intellektuális elitet is elsősorban a nemességből eredezteti, ezt azonban a kritika (nem teljesen indokoltan) megkérdőjelezte.

A munkásosztály kutatásának a hagyományai nem annyira régiek, Aleksander Wóyciecki 1929-ben jelentette meg első összefoglalóját. Ez is érthetővé teszi, hogy a munkásosztály történetével sok könyv és tanulmány foglalkozik, bár nagyobb szintézis még nem jött létre. A *S. Kalabiński* szerkesztésében megjelent három kötetes munka, A lengyel munkásosztály,⁴ csak résztanulmányok gyűjteménye, ezek közül is a többség (36 tematikus tanulmány közül 20) az 1918 előtti korszak egyes kérdéseit tárgyalja (főképp területi aspektusban, az egyes felosztott területek, és azokon belül is kisebb területi egységek szűkebb időhatárok közt). A két világháború közötti korszakra a szerzők csak a kiadott statisztikai anyagokat használják fel. Az egyes tanulmányok, váltakozó színvonalon, megint csak a hagyományos témákat tárgyalják (anyag helyzet, munkaidő, nominál-bér, olykor kísérlet a reálbérek meghatározására), de az osztályöntudat és a nemzeti tudat fejlődését, általában a mentalitást, a kulturális fejlődést fel sem vetik, így inkább csak a további kutatások alapvetésének lehet tekinteni ezt a munkát. *E. Kaczyńska* részleges szintézise: A lengyelországi ipari munkások története a felosztások korában⁵ maga is a hagyományos kérdéseket kutatja, érdeme, hogy világossá teszi: munkásosztály kialakulásáról a szó modern értelmében Felső-Sziléziában 1850—70, a többi porosz területen még később, a Királyságban 1870—90, Galíciában pedig 1880—1900 közt lehet beszélni. Érdemben tárgyalja az egyes területek munkaügyi törvényhozását, a társadalombiztosítás kérdéseit. „A munkásosztály és a szocialista eszmék” c. fejezete azonban csak a szokványos munkásmozgalom-történetet adja. Egy területileg és időben szűkebb probléma behatóbb elemzését nyújtja *W. Szulc*: A nagylengyelországi munkásosztály helyzete 1871—1914⁶ c. könyvében, a porosz uralom alatt álló terület gazdasági fejlődésébe ágyazza be mondanivalóját, a munkaidő, a munkaviszonyok, a nominális bér vonatkozásában hoz új ismereteket, megkísérli a lakásviszonyok, a táplálkozás és az egészségügyi helyzet felmérését is, de erre, valamint a reálbére és a munkások nemzetiségi összetételére csak részleges adatokat tud felsorakoztatni. Egy forráskiadvány⁷ elsősorban a sztrájkmozgalomra hoz adatokat. A két világháború közötti korszakra az első kísérlet szintézisre *Z. Landau és J. Tomaszewski* könyve: A lengyelországi ipari munkások. Az anyagi létfeltételek 1918—1939.⁸ A szerzők a gazdaságtörténet felől közelítik meg a kérdést, a munkásosztály helyzetét vizsgálják a Jürgen Kuczynski-féle értelmezésben, valójában, a statisztikai források jellege miatt, hol valóban csak a munkásosztály anyagi helyzetét tudják bemutatni, hol általában a bérből élő fizikai dolgozókéét (a mezőgazdaságban foglalkoztatottak kivételével). Négy szakaszban (1918—23, 1924—29, 1929—35, 1936—39) tárgyalják a foglalkoztatottságot, a munkabérek alakulását, a munkaügyi törvényhozást, a munkásság differenciálódását a bérszínvonal tekintetében, de nem tudják megmutatni ágazatok és szakképzettség szerint. A mentalitás, az értékrendszer kérdései ugyancsak kimaradnak a vizsgálódásból. Külön probléma, hogy a munkásosztály nemzetiségi megoszlásának a megállapításánál a felekezeti hovatartozást veszik alapul, ezzel azonban alkalmasint csökkentik a lengyel elem szerepét, a beszélt nyelvet ugyanis a forrásokból nem sikerül kideríteni, holott ez a nemzeti hovatartozás szempontjából sokkal lényegesebb kérdés. *J. Ławnik* a varsói munkásosztály helyzetét vizsgálja hasonló szempontok alapján

⁴ Polska klasa robotnicza. Studia historyczne. I—III. Szerk. *Stanisław Kalabiński*. Warszawa. 1970—1972. 411, 343, 543 l.

⁵ *Elżbieta Kaczyńska*: Dzieje robotników przemysłowych w Polsce pod zaborami. Warszawa. 1970. 240 l.

⁶ *Witold Szulc*: Położenie klasy robotniczej w Wielkopolsce w latach 1871—1914. Poznań. 1970. 191 l. (Prace Wydziału Filozoficzno-Historycznego Uniwersytetu Adama Mickiewicza. Historia 39).

⁷ Źródła do dziejów klasy robotniczej na ziemiach polskich. Szerk. *Stanisław Kalabiński*. III. Królestwo Polskie i Białostoczczyzna 1901—1914. 2. 1905. Warszawa. 1971, 851 l.

⁸ *Zbigniew Landau—Jerzy Tomaszewski*: Robotnicy przemysłowi w Polsce. Materialne warunki bytu 1918—1939. Warszawa. 1971, 755 l.

1926—29 közt,⁹ kimutatja a konjunktúra kedvező hatását a foglalkoztatottságra és a nominális bérek emelkedésére.

Az egyéb osztályok és rétegek kutatása sokkal kevésbé tekinthet vissza hagyományokra, kevesebb is az eredmény, bár éppen itt találkozunk inkább új szempontokkal. A burzsoázia vonatkozásában *J. Kosim*: Egy bizonyos vagyon sorsa. A varsói burzsoázia történetéből 1807—1830¹⁰ még csak egy példán, Ignacy Neumark hadianyaggyárának a fejlődésén keresztül mutatja be a burzsoázia kialakulásának útját. *I. Ihnatowicz*: A varsói nagyburzsoázia erkölcsi és szokásai a XIX. században¹¹ címen már sokféle forrás bevonásával (emlékiratok, levelezés, sajtó, ikonográfiai adatok, síremlékek stb.) megint csak főképp néhány nagypolgári család példáján mutatja be a fejlődést, a nagyburzsoázia anyagi kultúráját, szerepét a gazdasági és társadalmi életben, elfogadott társadalmi mintáinak (ti. a nemesi életformának) más osztályok részéről való elfogadását. Bármennyire is újszerű, az „erkölcsök és szokások” számos részletkérdését Ihnatowicz sem tárgyalja, problematikus a kiválasztott családok reprezentatív volta is, persze elsősorban azért, mert a lengyel nemességet utánzó burzsoázia zömében nem lengyel, nyelvi asszimilációja csak a kezdetekben van meg.

Az értelmiség helyzetével *R. Czepulsi-Rastenis* foglalkozik Varsó vonatkozásában az 1832—1862 közti időszakban,¹² de csak az ekkor már tudatosan lengyel nemzetiségű értelmiséget vizsgálja, ebből is kizárva a papságot. Nagy eredménye annak a kimutatása, hogy az értelmiség társadalmi különállásának a tudatosodása már a XIX. sz. első felében kimutatható. A származás terén a nemesi túlsúlyt hangsúlyozza, de nem tudja megmutatni az egyes foglalkozási ágak presztizsét.

A társadalom egészével foglalkozó munkák sorából említsük meg *A. Wyczański* könyvét az élelmiszer-fogyasztás kérdéséről a XVI. században és a XVII. sz. első felében.¹³ 1538—1644 közt vizsgálja a fogyasztást országos méretekben (a legtöbb adattal a XVI. sz. második felére), ezt társadalmi rendek szerint elkülönítve is elemzi, forrásaira való tekintettel (nagybirtokok elszámlolásai) a paraszti fogyasztásra vonatkozó adatai erősen hipotétikusak. A továbbiakban már a fogyasztási struktúra alapján a termelésre és a nemzeti jövedelemre vonatkozó következtetéseket összegez. Nagy érdeme, hogy számokban is kifejezhető modelleket konstruál. Labrousse, Usztynov és Daumard módszerét, ill. a W. Kula által irányított társadalomtörténeti kutatások módszerét alkalmazza *S. Kowalska-Glikman* a varsói lakosság 1845—1861 közti mobilitásáról,¹⁴ mintegy 10 000 házassági szerződés adatait feldolgozva. Ha az adatok nem is tekinthetők teljesen reprezentatívnak (az 1857—61-es időszakra 40%-kal több a szerződések száma, mint 1844—48-ra, holott közben a lakosság sokkal kisebb arányban nőtt), mégis jó eredményeket hoz a területi mobilitás vonatkozásában is, jól mutatja meg a foglalkozás, a vagyon és a társadalmi presztizs közötti összefüggéseket és a társadalmi változások eredményeit, hiszen a korszak éppen a tőkés társadalom kialakulásának a szakasza. *M. Nietyksza* Varsó lakosságát a századfordulón vizsgálja,¹⁵ főképp az 1882-es és az 1897-es népszámlálás alapján, a népesség fejlődését, a demográfiai struktúrát (vallási és nemzetiségi vonatkozásban is), meg a foglalkoztatottságot. Időben

⁹ *Józef Ławnik*: Położenie klasy robotniczej Warszawy w latach 1926—1929. Warszawa. 1972. 213 l.

¹⁰ *Jan Kosim*: Losy pewnej fortuny. Z dziejów burżuazji warszawskiej w latach 1807—1830. Wrocław. 1972. 300 l.

¹¹ *Ireneusz Ihnatowicz*: Obyczaj wielkiej burżuazji warszawskiej w XIX wieku. Warszawa. 1971. 234 l. (Biblioteka Wiedzy o Warszawie).

¹² *Ryszarda Czepulsi-Rastenis*: „Klasa umysłowa”. Inteligencja Królestwa Polskiego 1832—1862. Warszawa. 1973. 418 l.

¹³ *Andrzej Wyczański*: Studia nad konsumpcją, żywnością w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII w. Warszawa. 1969. 223 l.

¹⁴ *Stefania Kowalska-Glikman*: Ruchliwość społeczna i zawodowa mieszkańców Warszawy w latach 1845—1861. Na podstawie akt stanu cywilnego. Wrocław. 1971. 177 l.

¹⁵ *Maria Nietyksza*: Ludność Warszawy na przełomie XIX i XX w. Warszawa. 1971. 255 l.

meghaladja a megadott kereteket, mert az előzményeket is bemutatja, és 1913-ig, olykor 1921-ig elmegegy. Különösen a munkásosztályt figyeli, de nem tud teljes képet adni a társadalomról, és a varsói lakosság növekedését nagyjából meghatározó bevándorló elemmel sem tud mit kezdeni. *J. Żarnowski* a két világháború közti lengyel társadalomról¹⁶ igyekszik átfogó képet nyújtani, de a népszámlálási adatokat nem kezeli elég kritikusan, különösen a nemzetiség vonatkozásában, így eltúlozza a lengyelek arányát, 69%-ra teszi, a becslések szerint 64%-a realisabb. A burzsoázia létszámát szintén túlbecsüli (260 000 véleménye szerint). Egészében mégis ez az első igényes szintézis, a kísérlet minden erényével és hiányosságával.

A kivándorlás irodalmáról ad áttekintést *H. Janowska*,¹⁷ nagyrészt az 1920-as évektől 1939-ig megjelent munkákról, amelyek szinte kizárólag az európai országokba irányuló kivándorlást és az ott élő lengyel lakosság helyzetét kutatták. A népi Lengyelországban a kutatások 1960-tól lendültek fel, a *Problemy Polonii Zagranicznej* (A külföldi Polonia problémái) c. folyóirat megjelenésével. Az érdeklődés még ekkor is jórészt európai, *K. Murzynowska* pl. a Ruhr-vidéki lengyel munkásságot vizsgálja 1880—1914 közt,¹⁸ a porosz uralom alatti területről idevándoroltakat, de jórészt a munkásmozgalomban való részvételüket (különösen az 1905. és 1912. évi sztrájkharcokban). Utal arra, hogy a porosz kormányintézkedések miatt az osztályöntudatosodással együtt a nemzeti tudat megerősödése is fontos jelenség. *A. Poniatowska* az 1918—39 között nyugat-pomerániai idénymunkás-élvándorlást¹⁹ dolgozta fel, elsősorban mint gazdasági és politikai problémát. *K. Groniowski* a brazíliai kivándorlást vizsgálja 1871—1914 közt,²⁰ különös tekintettel arra, hogy a három megszállási területről, különböző hagyományokkal ideérkezett lengyeliség körében hogyan tűnnek el a különbségek. A kivándorlók zöme a szegényparasztok közül került ki. A brazíliai lengyel kolónia létrejöttének 100. évfordulójára jelent meg egyébként egy szépirodalmat is felhasználó, népszerűsítő tudományos munka,²¹ amely a kivándorlók mindennapi életét is bemutatja.

Ezzel kapcsolatban utalhatunk röviden arra, hogy francia minta nyomán Lengyelországban is létezik egy „Mindennapos élet” sorozat, *T. és R. Kiernowski* könyve a koraközépkori Pomerániát²² tárgyalja, kiterjedve a társadalmi struktúrára, a hiedelmekre, a családi és lakásvizonyokra, a táplálkozás, a munka és a játék kérdéseire. *M. Bogucka* a XVI—XVII. századi Gdańskot²³ mutatja be hasonló jelleggel, *A. Berdecka* és *I. Turnau* a felvilágosodás-korabeli Varsót,²⁴ bár ez utóbbi inkább a városépítéset vagy általában a város története, mint a lakosok mindennapi életéé. Nem ebben a sorozatban jelent meg, de ide kapcsolható *K. Matwijowski* könyve a barokk Wrocław ünnepségeiről és szórakozásairól,²⁵ amely az 1618—1741 közötti korszakban elsősorban a városi hatóságok által, jórészt politikai okokból rendezett ünnepségeket írja le, de nem terjed ki a társadalomtörténeti elemzésre.

¹⁶ *Janusz Żarnowski*: *Spółeczeństwo Polski międzywojennej*. Warszawa. 1969.

¹⁷ *Halina Janowska*: *Research on the economic emigration*. *Acta Poloniae Historica*. 27. 1973. 187—208. l.

¹⁸ *Krzyszyna Murzynowska*: *Polskie wychodźstwo zarobkowe w Zagłębiu Ruhry w latach 1880—1914*. Wrocław. 1972. 279 l.

¹⁹ *Anna Poniatowska*: *Polskie wychodźstwo sezonowe na Pomorzu Zachodnim w latach 1918—1939*. Poznań. 1971. 176 l.

²⁰ *Krzysztof Groniowski*: *Polska emigracja zarobkowa w Brazylii 1871—1914*. Wrocław. 1972. 296 l.

²¹ *Emigracja polska w Brazylii. 100 lat osadnictwa*. Warszawa, 1971. 551 l.

²² *Teresa Kiernowska—Ryszard Kiernowski*: *Życie codzienne na Pomorzu wczesnośrednio-wiecznym, wiek X—XII*. Warszawa, 1970. 209 l.

²³ *Maria Bogucka*: *Życie codzienne w Gdańsku, wiek XVI—XVII*. Warszawa. 1967. 230 l.

²⁴ *Anna Berdecka—Irena Turnau*: *Życie codzienne w Warszawie okresu Oświecenia*, Warszawa. 1969. 343 l.

²⁵ *Krzysztof Matwijowski*: *Uroczystości, obchody i widowiska w barokowym Wrocławiu*. Wrocław. 1969. 218 l. *Monografie śląskie* 18.)

Nem lengyel vonatkozású, de érdemes megemlíteni *L. Bazylow* munkáját a XIX. sz. első felének orosz társadalmáról.²⁶ Főképp az emlékiratok felhasználásával igen színes képet tud adni, de túl optimistán ítéli meg az orosz társadalmat, lebecsüli a külföldi utazók (pl. de Custine) kritikáját, és a korszak néhány szereplőjéről is valamivel pozitívabb képet akar adni az elfogadottnál. A rendszerrel szembenálló nemesi és értelmiségi ellenzék viszont teljesen kimarad érdeklődési köréből.

A rövid áttekintés is mutatja, hogy hagyományos és korszerű módszerek váltakozva szerepelnek a lengyel társadalomtörténetírásban, egyelőre talán inkább a hagyományos megközelítési módszerek túlsúlyával, amire viszont a kritika igen élesen szokott utalni. A hiányokat általában a mentalitás, az értékrendszerek, a tudati tényezők nem kellő vagy egyáltalában hiányzó ábrázolásában jelölik meg, és abban is, hogy az egyes osztályokról vagy rétegekről szóló munkák nem tudják kellő mértékben megmutatni az illető osztály helyét az egész társadalomban. Ezért nem érdektelen befejezésül *H. Jędruszczak* mintegy programadó tanulmányát megemlíteni, amely a XX. századi lengyel társadalom kutatásának teendőit kívánja felvázolni.²⁷ Helyesen utal arra, hogy az egyes osztályok, csoportok stb. történetét szorosabban össze kell kapcsolni anyagi létfeltételeikkel, egyúttal meg kell mutatni funkcionálásuk modelljét, a társadalmi hierarchiát. Abban is igaza van, hogy a társadalmi struktúrák kontinuitása és diszkontinuitása éppen a XX. században, amely a félfudális rendszertől a szocializmusig annyi gyökeres változást ismer, alapvető jelentőségű. És azzal is egyet lehet érteni, hogy roppant fontos témának jelöli meg azt is, hogyan tükröződnek a tényleges társadalmi változások a társadalmi tudatban, megint csak osztályok, csoportok stb. szerint. Csak végkövetkeztetésével nem tudunk egyetérteni. A szerző ugyanis, Braudelre is hivatkozva, azt hangsúlyozza, hogy nem társadalomtörténetet kell írni, hanem a társadalom történetét, amely az egyes történeti elemeket integrálja. Ilyen történetírára is szükség van; valóban, sőt ez a történetírás legmagasabb szintje, mert csakugyan a társadalom történetét adja, az egész történelmet. Csakhogy éppen az ilyen megközelítésben vész el az a specifikum, amit ehhez a társadalomtörténetnek kell hozzáadnia, pedig ez az ág még korántsem érte el, még a lengyel történettudományban sem, mondjuk a gazdaságtörténet vagy politikai történet szintjét; módszerekben, megközelítésben és eredményekben egyaránt. És ha már a programokról is szót ejtünk, hadd említsük röviden *Stefan Kieniewicz*nek egy munkaközösséggel együtt készített javaslatát²⁸ a lengyel történelem feltárandó kulcskérdéseiről, ebben a társadalom gazdasági, politikai és tudati aspektusainak a feldolgozását javasolja, az utóbbin belül külön figyelmet fordítva a történelmi kultúrára és a társadalmi tudatban játszott szerepére.

Niederhauser Emil

Új törekvések a nyugat-német társadalomtörténeti kutatásokban

Ismertetésünkben a mai nyugat-német történetírás társadalomtörténeti érdeklődésű és beállítottságú irányzatára kívánjuk felhívni a figyelmet. Azt a történetírói iskolát állítjuk az előtérbe, amelyik a hatvanas évek végétől, hetvenes évek elejétől polgári oldalról jövő intellektuális nyitottságával és merészségével, színvonalas szakmai teljesítményeivel és nem utolsósorban a publikációk sokaságával élénk érdeklődést váltott ki és több vitát inspirált.

²⁶ *Ludwik Bazylow*: Społeczeństwo rosyjskie w pierwszej połowie XIX wieku. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk. 1973. 505 l.

²⁷ *Hanna Jędruszczak*: O historii społeczeństwa polskiego XX wieku. I. Historia społeczna a historia społeczeństwa. II. Propozycje. III. Hipoteza w badaniu historycznym. *Kwartalnik Historyczny* 1973. 336—351. l.

²⁸ *Stefan Kieniewicz*: O range nauk historycznych. *Kwartalnik Historyczny* 1973. 897—904. l.

A *Hans-Ulrich Wehler*¹ körül csoportosuló történészek a modern társadalomtörténetírás elmélete és módszertana kidolgozásának igényével léptek fel, tanulmányaikban ennek lehetőségét, módjait, akadályait kutatják szisztematikusan, s az elért elméleti eredmények alapján nyúlnak a konkrét történeti problémák vagy periódusok feldolgozásához.

1975-ben „Geschichte und Gesellschaft” címmel folyóiratot indítottak, amelyben eddigi törekvéseiket kívánják folytatni, azoknak szélesebb és rendszeresebb publicitást biztosítani.²

Wehler és követői a *történelmet* „*történeti társadalomtudományként*” definiálják.³ A definíció mindenek előtt az *interdiszciplináris* módszer melletti állásfoglalásra utal. A modern történetírásban elengedhetetlennek tartják a többi társadalomtudomány eredményeinek beépítését, módszereik lehetőség szerinti alkalmazását és szükségesnek mondják az együttműködést a társadalomtudományok művelőivel.

Az interdiszciplináris jelleg hangsúlyozásával indul új folyóiratuk is. A történeti és társadalomtudományi eljárások — elsősorban a szociológia, közgazdaságtan és a politika tudománya — produktív, egymást ösztönző összekapcsolására gondolnak, s a folyóiratot „közös társadalomtudományi fórumnak” szánják. Az interdiszciplináris módszer gyakorlati alkalmazásának szándékát mutatja, hogy a folyóirat kiadói körében a történészek mellett megtalálhatók a társtudományok művelői is.

Az interdiszciplináris kutatási módszer a történettudomány megnyitását, kitágítását vonja maga után, elsősorban módszertani vonatkozásban, hiszen a társadalomtudományi eredmények beépítésének első lépése éppen ezen eredmények megismerése, elemzése, alkalmazási lehetőségeinek feltérképezése. A számos elméleti-módszertani tanulmány, az ilyen jellegű viták mutatják, hogy a Wehler-féle csoport programszerűen foglalkozik a történettudomány társadalomtörténetelméleti orientációjának kialakításával.⁴

A definíció másfelől a *történetiséget* hangsúlyozza. Wehler a szociológia és történettudomány érintkezési pontjait és elválasztó vonalait kutatva a történeti idő tiszteletben tartására figyelmeztet. A történetiség Wehler szerint az a láncszem, amely a jelenhez köt, amely a jelen jobb megértését segíti: „...csak a történeti idő méltányolása enged bepillantást a történelem létrejöttébe, azaz megváltoztathatóságába is. A történelmi ismeret éppen ezáltal szabadulhat meg a »jelen« vélt kényszerétől, mert amikor annak fokozatos keletkezését követi, megmerevedett struktúrákat bont fel, megfosztja azokat vélt megváltoztathatatlanáguk varázsától és fokozza azt az esélyt, hogy változtató befolyást gyakorolhat rá.”⁵

¹ *Hans-Ulrich Wehler* (szül. 1931) 1971 óta a bielefeldi egyetem professzora. Legfontosabb publikációi: *Das Deutsche Kaiserreich 1871—1918* (1973) — *Sozialdemokratie und Nationalstaat 1840—1914* (1962, 1971) — *Der Aufstieg des amerikanischen Imperialismus 1865—1900* (1973). Elméleti és módszertani tanulmánykötetek bevezető tanulmányai: *Geschichte und Soziologie* (1973) — *Geschichte und Ökonomie* (1973) — *Geschichte und Psychoanalyse* (1971) — Gyűjteményes kötetek kiadója, így pl. *Neue Wissenschaftliche Bibliothek, Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft*.

² „Geschichte und Gesellschaft”, *Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft* (Hrsg: Wolfgang J. Mommsen, Hans-Jürgen Puhle, Hans-Ulrich Wehler). (Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen).

³ *Hans-Ulrich Wehler: Geschichte als Historische Sozialwissenschaft* (Surkamp Verlag, 1973, Frankfurt am Main). Wehler ebben a tanulmánygyűjteményben a szociológia, közgazdaságtan, pszichológia és történelem kapcsolatát vizsgálja.

⁴ 1972-ben a *regensburgi* történészkongresszus vitára tűzte a „szervezett kapitalizmus” elméletét, amely Wehlerék felfogásában a XIX. század végének, XX. század elejének társadalmi modelljét jelentené. A vita referátumai megjelentek: *Organisierter Kapitalismus* (Hrsg: H. A. Winkler, *Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft* 9, Vandenhoeck und Ruprecht, 1974, Göttingen). — 1974-ben *Braunschweigben* a történészkongresszuson H.-U. Wehler tartott vita-indító referátumot a modernizációs elméletekről. „Modernisierungstheorien und Geschichtswissenschaft” címmel. Megjelenéséről még nincs tudomásunk.

⁵ *H.-U. Wehler: Geschichte als Historische Sozialwissenschaft*, 21. A jelen ebben az értelembe „sajátos keveréke egyfelől a múlt erőinek és tapasztalatainak, másfelől azoknak az elvárá-

A jelen megváltoztathatósága melletti állásfoglalás kifejezi Wehler és követői politikai álláspontját is. Nem vallják magukat marxistáknak, de saját kiindulópontjuk — mint erre több helyen utalnak — „nem összeegyeztethetetlen” a történelmi materializmussal.⁶ Szembefordulnak a pozitívizmussal, annak újabb megjelenési formáival is. Elvetik a hagyományos német historizmust, bár gondos elméleti alapozás-keresésük, nagy történelmi szakaszokat átfogó modellalkotási hajlamuk, problémákban való gondolkodásuk révén inkább ehhez a történetírói iskolához kapcsolódnak.⁷ Legnagyobb hatást, úgy tűnik, az ún. frankfurti iskola gyakorolta rájuk, mind elméletileg mind politikailag. A történelemről adott, fentebb már idézett definíciójukban több publikációban szerepelt a „történeti” jelző mellett a „kritikai” is.⁸ A történelemnek, mint „történeti-kritikai” társadalomtudománynak eredményeivel — szerintük — a jelen kritikájához és megváltoztatásához kell hozzájárulnia. A változtatás szándéka azonban nem a modern polgári társadalom elvetését, csupán annak reformálását, humanizálását foglalja magában.

Ez a történetírói és politikai magatartás tükröződik új folyóiratukban is: „Ha a társadalmat történeti folyamatok és döntések megváltoztatható eredményeként, kihasználta és elszalasztott lehetőségek eredményeként elemezzük, a történelem, mint történeti társadalomtudomány fontos hozzájárulást adhat a jelen önmegismeréséhez és megkönnyítheti egyének és csoportok értelmes cselekvését. Közreműködhet az emberi együttélés humánus formáinak felvázolásában, kidolgozásában és megőrzésében, valamint hozzájárulhat a jelen történetileg orientált, egyszerűen mind azonban gyakorlati értékű elméletének a kialakításához. Tisztában vagyunk azzal, hogy e cél csak fokozatosan érhető el.”⁹

A folyóirat az eddigi kutatások, elméleti megfontolások összegzéseként és konklúziójaként már kifejezetten a társadalomtörténeti jelleget, a társadalomtörténet felé fordulást mutatja. „A folyóirat tárgya a társadalom és annak története” olvashatjuk a kiadói előszóban. A széles értelemben vett társadalomtörténet a társadalmi formációk mélyében rejlő politikai, gazdasági, szociális, kulturális, szellemi jelenségek és folyamatok történetét tartalmazza. A társadalomtörténeti kutatásokon belül a társadalmi változások folyamatainak és struktúráinak vizsgálatát és ábrázolását kívánják a középpontba állítani. „Változást és állandóságot” egyaránt szem előtt kell tartani, írják. A társadalomtörténeti jelleg kidomborítása és újabb módszereinek feltárása mellett a „politikátörténeti dimenziók” kutatását továbbra is feladatuknak. „A társadalomtörténeti megalapozottságú politikátörténet sokkal inkább munkánkhoz tartozik” — írják az előszóban.¹⁰

soknak, amelyek bizonyos történelmi trendek meghosszabbításaként a jövőben rejlenek. E Janus-arc nélkül történettudomány elképzelhetetlen” (uo. 17).

⁶ J. Kocka: Theorien in der Sozial- und Gesellschaftsgeschichte. Vorschläge zur historischen Schichtungsanalyse, 25.

⁷ J. Kocka: Theorien... 15—16.

⁸ H.-U. Wehler: Geschichte als Historische Sozialwissenschaft, Vorbemerkung.

⁹ „Geschichte und Gesellschaft”, 1975/I. Vorwort der Herausgeber, 7.

¹⁰ Nem világos azonban, itt sem és egyéb munkákban sem fejtik ki, hogy mit értenek „társadalomtörténeti alapozottságú”, vagy „modern” politikátörténeten. E folyóirat 1975/2—3. számában jelent meg Wehler éles hangú cikke Hillgruber ellen (Moderne Politikgeschichte oder „Grosse Politik der Kabinette”?), amelyben mintegy a konzervatív politikátörténetírás támadható példájaként foglalja össze és szedi ízekre Hillgruber eddigi megállapításait a politikátörténetírásról és — kevésbé alaposan — munkásságát is. Wehler különösen Hillgruber elméleti igénytelenségét bírálja. Wehler cikkével a politikátörténetírásról kíván vitát nyitni, s Hillgruber kritikája kapcsán felvet jónéhány vitára indító elméleti-módszertani kérdést és szempontot. Mindenek előtt a politika és politikai rendszer fogalmának meghatározását tartja szükségesnek, valamint annak pontos megfogalmazását, hogy mi a politikátörténetírás célja, minek a megismerését szolgálja. Valóban bizonyos intézményes pozíciókban levő csoportok vagy személyek döntései, döntéshez vezető cselekvései képezik-e a politika magvát? Másik fő kérdése, hogy miben összegezhető a „jó” és „rossz” (analizáló és magyarázó) politikátörténet kritériumai. Wehler szerint a „maximális forrásközelség” és „forráshűség” csak egyik ezek közül, a többi specifikus, a gyakorlati történet

A folyóirat tárgykörét a XVIII. század végének ipari forradalmaitól napjainkig húzódo időszak történelmi problémái alkotják. A szerkesztők nem gondolnak semmiféle kronológiai vagy nemzeti elhatárolásra. A társadalomtörténeti szemléletmódból következően a társadalmi és gazdasági változások hosszú távú folyamatait kívánják vizsgálni, hosszmetzeti analíziseket adni társadalmi folyamatokról. Mindezekből következik az a törekvésük, hogy a folyóiratot főként problémafelvetések számára kívánják nyitva tartani.

Egyik legfontosabb szerkesztési szempontjuk a „nyitottság”. Ezt hangsúlyozzák mind a társadalomtudományon belüli új áramlatokkal, mind a társadalomtudományok újabb eredményeivel szemben, és módszertani értelemben is. A különböző elméletek és módszerek egyetlen értékmérőjének azok teljesítőképességét, eredményességét tartják. A folyóirat tehát tudatosan tág teret enged a tudományos kísérletező kedvnek. Mindemellett a legnagyobb súlyt a „szolid empirikus kutatásra” helyezik.

Az elméleti és módszertani értelemben vett nyitottság, az interdiszciplináris program, a nemzetközi szerkesztői gárda azt a meg is fogalmazott törekvést tükrözi, hogy a folyóiratnak nemcsak szaktörténész, hanem annál szélesebb, a társtudományok szakembereihez és a történettudomány és a többi társadalomtudomány iránt érdeklődő olvasóközönséghez kell szólnia. Ennek a törekvésnek a szolgálatában áll az a szerkesztői módszer is, hogy a folyóirat negyedévenként megjelenő füzetait és különszámait is tematikusan adják ki. Így az első szám a társadalmi mobilitás, a 2/3. a történeti családkutatás és demográfia problémáival foglalkozik. Tematikus jellegű a folyóirat szakirodalmi szemléje is.¹¹ Wehlerék szerkesztői elveiből következik, hogy folyóiratukat széles vitafórumnak is szánják.¹²

A „Geschichte und Gesellschaft” eddigiek során megjelent, ill. rendelkezésünkre álló tanulmányai közül J. Kocka elméleti-módszertani, programadó jellegű cikkéről: „Theorien in der Sozial- und Gesellschaftsgeschichte (Vorschläge zur historischen Schichtungsanalyse)” szeretnénk még végezetül néhány szót szólni.¹³ A tanulmány nagyrészt elméleti összegzése annak az útnak, amelyet a Wehler-féle irányzat fellépésétől a társadalomtörténetileg orientált történetírás programjának megfogalmazásáig megtett. Az irányzat bemutatásakor ezeket a kérdéseket már számos vonatkozásban érintettük, így a tanulmánynak azt a részét emelnénk ki, amelyben Kocka a *társadalmi rétegvizsgálat* módját, szempontjait elemzi, amelyben tehát a jövő gyakorlati kutatásaihoz nyújt támpontokat.

A *társadalmi réteg- és mobilitásvizsgálat* ösztönző, előrevivő tényezője a társadalmi egyenlőtlenség ténye, annak okai, következményei, változásai és megváltoztathatósága. A társadalmi egyenlőtlenség és mobilitás Kocka szerint oly módon függnek össze, hogy a társadalmi mobilitás

írói tevékenység számára fontos kritérium még megfogalmazásra vár. Végül a politikátörténet azon problémáit sorolja fel jelzésszerűen, melyek kutatása és feldolgozása még megoldatlan feladat. Így: a hatalom és uralom meghatározása, ezzel összefüggésben politikai rendszerek legitimációs problémái, a legitimáció bázisa, hiánya, új útjai, sikertelensége stb. Wehler véleménye szerint a politikátörténet kutatásában a fenti problémák megoldásában csak akkor lehet továbblépni, ha a politikátörténetet a társadalomtörténeten belüli diszciplinaként értelmezik. „A politikai döntések és akciók feltételeinek és hatásainak világos megnevezésére és magyarázatára csak a szélesen értelmezett társadalomtörténet képes” — írja Wehler (366—369).

¹¹ I. szám: Die „Neue Sozialgeschichte” in Amerika (John Modell) 2/3. szám: Familie in historischer Perspektive. Laufende Arbeiten in England und in den Vereinigten Staaten (Tamara K. Hareven).

¹² Az eddig megjelent vitacikkekéből a következő kettő minden bizonnyal élénk vitát fog kiváltani. Az egyiket már bizonyos értelemben érintettük: *H.-U. Wehler: „Moderne Politikgeschichte oder Grosse Politik der Kabinette”?* (2/3 sz. 345—369). A másik Thomas Nipperdey cikke Wehler: *Das Deutsche Kaiserreich 1871—1918* (Göttingen, 1973, Kleine Vandenhoeck Reihe) címmel megjelent könyvről: Wehlers „Kaiserreich”, Eine kritische Auseinandersetzung.

¹³ *Geschichte und Gesellschaft*, 1975/1., 9—42.

feltételezi a társadalmi egyenlőtlenséget, a társadalmi egyenlőtlenség megszüntetése, vagy korrekciója a mobilitást. Kocka ebben az összefüggésben nemcsak módszertani szempontból mutat rá társadalmi egyenlőtlenség és mobilitás összefüggésére, hanem elismeri az egyenlőtlenség társadalmi létjogosultságát is. A társadalmi egyenlőtlenség „bizonyos mértékét” egyfelől „nem egyenlő emberek szabadsága feltételének”, másfelől („az eddigiekben és belátható időn belül”) gazdasági és technikai értelemben és általában „teljesítményképes társadalmak funkcionálása feltételének” tekinti, amely a haladás feltétele is abban az értelemben, hogy biztosítja a természet fölötti uralom tökéletesítését. Kocka elismeri, hogy ez sokak számára a reális élet- és önmegvalósítási lehetőségek csorbitását jelenti, de társadalmi értelemben csak az „egyenlőtlenség azon fölöslegének” a lefaragására lát lehetőséget, amely az adott szisztéma funkcionálását nem zavarja. Úgy gondoljuk, szinte fölösleges az az értékelő megjegyzésünk, hogy ez az álláspont politikailag a jelen polgári társadalomnak csak reformját, de nem kereteinek szétfeszítését feltételezi.

Módszertani konklúziója, hogy a kutatásnak azon társadalmi intézmények, mechanizmusok, rétegek vizsgálata felé kell fordulnia, amelyek a társadalmi egyenlőtlenség „fölségét” fenntartják, azaz a mobilitás akadályozó tényezői (32—33. o.).

Kocka a társadalmi rétegvizsgálat elsődleges feltételét „precíz elméleti keretek” és ennek megfelelő *fogalmak és modellek* alkotásában látja. Tanulmányában meghatározza a társadalmi réteg és rétegződés fogalmát. Társadalmi rétegen azoknak a „személyeknek a sokaságát” érti, „akik valamely megkülönböztető társadalmi jeggyel közösen rendelkeznek és mint e megkülönböztető jegy hordozói bizonyos értelemben hasonló boldogulási esélyek, érdekek és tartás hordozói, talán hasonló magatartási formákat is mutatnak, amelyek által más rétegek tagjaitól különböznek, így feltételezhető, hogy a rétegek (stratum) és a rétegződésnek (stratifikation) ilyen módon meghatározott fogalma alkalmazható társadalmi-kulturális szempontból nagyon különböző és a messzi történeti múltba nyúló társadalmakra is. Közvetlenül belátható, hogy minden társadalom többféle rétegződésből és rétegződési dimenzióból áll, hogy a különböző rétegződési dimenziókba minden személy bekerül, azaz más pozíciókat vesz fel, amelyek egyáltalán nincsenek szükségszerűen szinkronban vagy párhuzamban, hanem inkább keresztezik egymást és összefüggésükben egy társadalom rétegződési dimenzióját alkotják” (37. o.).

Kocka a társadalmi rétegvizsgálat első lépésének azt tartja, amikor a kutatónak a „rétegződési dimenziók” sokaságából ki kell választania azokat, vagy azt a dimenziót, amelyen belül mozog, amelyeket egy *modellé* formál. A kiválasztás szempontjait különböző tényezők határozzák meg. Kocka felveti a kérdést, hogy találhatók-e olyan „rétegződési dimenziók”, amelyek különböző társadalmakra, egymástól távolos időszakban alkalmazhatóak. Az „osztály”, „hatalom”, „status” fogalmát pl. „univerzális érvényűnek” tartja. Mindenképpen fennáll azonban az a veszély. írja, hogy ilyen és hasonló „univerzális” fogalmak tartalma nem pontosan definiált, épp ezért a fogalom más-más tartalmat takarhat (38. o.).

Kocka a XIX. század végi — XX. század eleji német társadalom rétegződési modelljének felállításában is a „többdimenziós” látásmód szükségességét hangsúlyozza. A következő dimenziókat sorolja fel: „termelési eszközök birtoklása vagy azok hiánya (a szoros értelemben vett osztályhelyzet), foglalkozáshoz ill. foglalkozási csoportokhoz tartozás rangsor szerint (amelynél a rangsorolás szempontját a történetész által értékelendő presztizs-helyzet vagy a mindenkori foglalkozás elvben talán megállapítható közepes jövedelme adja), a jövedelem és vagyon nagysága, képzettség, a politikai hatalomban részesedés lehetősége, valamint bizonyos területekhez, vallásokhoz, generációkhoz tartozás” (39. o.).

A *mobilitásvizsgálat* felé vivő lépés annak a dimenzióknak a megjelölése, amely egy adott periódusban erőteljesebben, más „dimenziók” hatását háttérbe szorítva domináns szerepet töltött be. Kocka úgy látja, hogy az ipari forradalmak korában, amikor a társadalom rétegződési folyamata relatíve még inkább előrehaladt, a marxizmus értelemben vett osztály az a „rétegződési dimenzió”, amely „tendenciájában” előtérbe került és más „rétegződési dimenziókat” hatásában felülmúlt (41—42. o.).

Úgy gondoljuk, a „Geschichte und Gesellschaft” és az általa képviselt irányzat érdemes arra, hogy a hazai marxista történetírás is figyelemmel — s ha kell, kritikával — kísérje eredményeit.

Fejes Judit

Társadalomtörténeti kérdések a NDK történészeinek vitáiban

Az utóbbi években két nagyobb vita foglalkoztatta az NDK történész-közvéleményét, és mindkettőben felmerültek társadalomtörténeti szempontok is.

Az egyik, 1972 vége óta folyó vita¹ témája a polgárság helye a XI—XVI. századi német feudális társadalomban. A vitát kezdeményező álláspont (főbb képviselői: B. Berthold, E. Engel, A. Laube, G. Vogler) szerint a város és a városi polgárság szervesen illeszkedik a középkori feudális társadalomba, ugyanakkor azonban maguk nem feudális jellegűek. A városi polgárság a XI—XIII. században a városi feudális befolyás, a városi politikai uralmat gyakorló egyházi vagy világi földesurak elleni kommunamozgalmak következményeképpen szerveződött osztállyá. A kommunamozgalmak eredményeként ugyanis a városba költözők tekintélyes része megszabadul a termelőeszközök feudális tulajdonából adódó legtöbb személyes kötöttségtől; önkormányzati jogokkal rendelkező városi hatóság alakul ki és kedvezőbb lehetőségek adódtak a városra jellemző gazdasági ágak (kézműipar és kereskedelem) feudális kötöttségektől mentes fejlődésére is. A kereskedőkből és kézművesekből álló városi polgárság helyzete lényegesen különbözött a feudális társadalom két alapvető osztályától: egzisztenciájuk alapját nem a föld, hanem a műhelyek, kézműipari eszközök és egyre növekvő mértékben a pénz képezték; hiányoztak a feudális jellegű személyes függési viszonyok és a feudális hatalmak ellen — belső differenciáltságuk ellenére is — viszonylag egységesen léptek fel. A városi kézművesek és kereskedők önálló, egységes osztályként való meghatározása mellett szól sajátos jogi helyzetük és sajátos struktúrájuk is. Számos adat van arra, hogy a városi polgárok tudatában voltak a feudális társadalmon belüli különleges helyzetüknek. A városi polgárság differenciáltságát sem hagyják azonban figyelmen kívül ennek az álláspontnak a képviselői. Utalnak arra, hogy körülbelül a XIII. század közepétől a kommunamozgalmakat a városon belüli patrícius és nem-patrícius elemek közti politikai és társadalmi összecütkezések váltják fel; osztályharcnak azonban ezek semmiképpen sem tekinthetők.

¹ A vita az NDK történészeinek 1972 decemberében, Drezdában tartott V. kongresszusán kezdődött, ahol az egyik munkacsoportban G. Vogler „Közép- és Nyugat-Európa feudális társadalmi szociális és politikai mozgalmi, illetve az osztályfejlődés dialektikája a XI—XVIII. században” című referátumát vitatták meg. A referátum tézisei: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (ZfG) 1972 (10) 1234—1240. A vitáról lásd G. Becker—K. Vetter: Az NDK V. drezdai történészkongresszusa. ZfG 1973 (3) 357—362. A. Laube beszámolója a kongresszus 2. számú munkacsoportjának: vitájáról. ZfG, 1973 (4) 443—445. A következő állomás a vita újabb hullámát kiváltó tanulmány: B. Berthold—E. Engel—A. Laube: Die Stellung des Bürgertums in der deutschen Feudalgesellschaft ZfG 1973 (2) 196—217. A tanulmány alapján 1973. április 25-én vitát rendezett az NDK Tudományos Akadémiája Központi Történelmi Intézetének feudális részlege, erről beszámolt a ZfG 1973 (12) 1505—1508. Újabb vitát rendeztek 1974. április 24—25-én; erről lásd ZfG 1974 (10) 1109—1111. A vita során született egyéb fontosabb írások: H. Mohr: Zur Diskussion um den Klassencharakter des mittelalterlichen Stadtbürgertums. Geschichtsunterricht und Staatsbürgerkunde 1973/5; G. Vogler: Probleme der Klassenentwicklung in der Feudalgesellschaft. Betrachtungen über die Entwicklung des Bürgertums in Mittel- und Westeuropa vom 11. bis zum 18. Jahrhundert. ZfG 1973 (10) 1182—1208; H. Hoffman—I. Mittenzwei: Die Stellung des Bürgertums in der deutschen Feudalgesellschaft von der Mitte des 16. Jahrhunderts bis 1789; G. Vogler: Revolutionäre Bewegung und frühbürgerliche Revolution. Betrachtungen zum Verhältnis von sozialen und politischen Bewegungen und deutscher frühbürgerlicher Revolution. ZfG 1974 (4) 394—411; W. Küttler: Zum Problem der Anwendung des marxistisch-leninistischen Klassenbegriffs auf das mittelalterliche Stadtbürgertum. ZfG 1974 (6) 605—615; I. Mittenzwei: Zur Klassenentwicklung des Handels- und Manufakturbürgertums. ZfG 1975 (2) 179—196.

A XV—XVI. század fordulójára alakulnak ki számos német városban a korai kapitalista ermelési viszonyok elemei, megjelenik a tőketulajdonosok új rétege, amely már nem egyszerűen a városi polgárság folytatását, hanem egy új osztály, a burzsoázia kiindulópontját jelenti. Kiindulópontját, de semmiképpen sem igazi burzsoáziát, mivel ekkor — a feudalizmusból a kapitalizmusba átvezető korszak kezdetén — még igen kialakulatlanok, állandóan formálódóak a gazdasági-társadalmi viszonyok. Nehezítette Németországban a kapitalista fejlődés kibontakozását az is, hogy első elemei a bányászatban kezdtek kibontakozni, a földben levő ásványi kincshez volt kötve és így nem kerülhetett el a feudális hatalmak parazita kizsákmányolását. Súlyos teherterhelés volt, hogy a föld, a feudalizmus legfontosabb termelőeszköze nem vonódott be a tőke és munkaerő eredeti felhalmozásába, ez szűkítette a tőkés burzsoázia bázisát, nehezítette a munkaerő szabaddá tételét. Probléma volt az is, hogy számos korai kapitalista vállalkozó személyesen, hivatalok vagy akár feudális földtulajdon révén is, kötődött még ekkor a feudalizmus-hoz.

A korszakot az álláspont képviselői inkább *korai kapitalista jellegűnek (frühkapitalistisch)*, mint *korai kapitalizmusnak (Frühkapitalismus)* tekintik, mivel az utóbbi szóhasználat elmosná a korszak alapjában feudális jellegét. Az előbb említett társadalmi osztályt pedig korai polgárság helyett korai burzsoáziának nevezik, mivel az előbbi szóhasználat kizárná annak a lehetőségét, hogy a XI—XV. századi kézműveseket és kereskedőket városi polgárság néven foglalják össze egységes osztályként. Választóvonalat húznak tehát a városi polgárság (Stadtbürgertum) és a korai burzsoázia (Frühbourgeoisie) között. A városi polgárságot a feudális társadalom olyan *mellékosztályának* tartják, amely annak alapvető osztályaiból és feudalizmus előtti társadalmi struktúrák elemeiből alakult ki, integráns része a feudális társadalomnak, de önmaga nem feudális jellegű. Ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy a feudalizmus alapvető osztályellentétei lényegesen befolyásolták a polgárság fejlődését, a középkori városi polgárság a feudális társadalmi rend alapján és az általa meghatározott keretekben fejlődött; nem tekinthető a kapitalizmus genezise a priori hordozójának.

Az álláspont képviselői érveik kifejtése során többször is figyelmeztetnek arra, hogy a városi polgárság egyetlen időszakban sem azonosítható a teljes városi lakossággal. A kiemelkedő patricius réteg, valamint a polgárjog nélküli szegényebb kézművesek és kereskedők közötti ellentét alapvető tényezője lett a középkori városi társadalom felbomlásának. Másik fontos megjegyzésük az, hogy fejtegetéseik természetesen nem vonatkozhatnak a középkori város és városi polgárság valamennyi típusára, sőt minden olyan csoportra sem, amely a feudalizmus idején kereskedelemmel vagy árutermeléssel foglalkozott. (Hiszen folytatott ilyen tevékenységet az állam, az egyház, egyes nemesek és parasztok is.)

A kereskedelmi és ipari tőke városon belüli arányával kapcsolatban az a véleményük, hogy a városokban messzemenően a kereskedelmi tőke dominál. Marx alapján utalnak az ebből adódó konzerváló vonásokra, arra, hogy a manufaktúrákat létrehozó kereskedelmi tőke tulajdonképpen csak a termelés meglévő formáját vonta befolyása alá, anélkül, hogy forradalmi változást idézett volna elő magának a termelésnek a folyamatában. Ez volt az oka annak, hogy a feudális hatalmak és egyes korai kapitalista vállalkozók érdekei gyakran találtak, nem egy esetben együttműködésre is sor került.

A most ismertetett állásponttal szemben több kifogás merült fel. Elsősorban a feudalizmuson belüli városi polgárság nemfeudális jellegének tételét vitatták. A városi egyszerű áruterelés nem állt kívül a feudalizmus gazdasági törvényein, és így a korabeli város és városi polgárság is feudális jellegű volt — hangoztatták. A városon belüli feudális privilégiumok és az olyan feudális elemek, mint a városok és a városi polgárság tulajdonában levő birtokokon folyó feudális kizsákmányolás vagy a feudális mezőgazdaság termékeivel folytatott kereskedelem is a városok és a városi polgárság feudális jellege mellett szól. A városi polgárságon belüli ellentétek — szögezték le többen — kizárják annak a lehetőségét, hogy egységes osztályról beszélhessünk. Nem létezett homogén városi polgári osztály, csak kereskedők, illetve kézművesek rétegei, amelyek sem gaz-

daságilag, sem politikailag nem képviseltek egységes érdekeket, a marxista osztályfogalom így a középkori városi polgárságra nem alkalmazható (K. Fritze, P. Lösche).

A vita — ahogy erre sok hozzászóló utalt — a kutatások jelenlegi szintjén nem eldönthető, nem lezárható; elsősorban különböző országok városfejlődésének összehasonlító vizsgálatára lenne még szükség. Annyit azonban megállapíthatunk: legalábbis a munkahipotézis szintjén elfogadhatóbbnak tűnik a középkori városi polgárságot a feudalizmus „mellékosztályának” tekintő álláspont, amely jól fejezi ki ennek a társadalmi csoportnak a feudalizmusban elfoglalt, de azon túlmutató helyét.

Nagy hatása volt az NDK társadalomtudósainak körében E. Engelberg: A néprajz és a művelődéstörténet kérdéséről című 1973-ban megjelent tanulmányának,² amelynek fő tézisei a következők:

1. Azok a fázisok, amelyek a művelődéstörténetet, mint önálló tudományt kívánták megalapozni, azért voltak sikertelenek, mert homályos, tisztázatlan alapkoncepciókból indultak ki. Túlságosan átfogóan értelmezték a művelődéstörténet tárgyát és ez „kompilációs dilettantizmushoz” vezetett.
2. Éppen ezért a művelődéstörténet tárgyát pontosabban kellene körülhatárolni, egyértelműen kell kijelölni sajátos kutatási területét és így empirikus kutatási ágga lehetne fejleszteni. A művelődéstörténet konkrét kutatási tárgya Engelberg szerint az egyes társadalmi osztályok munka- és életmódja, érzés- és gondolatvilága lehetne a különböző időszakokban. A hivatásos művészek alkotásaira épülő úgynevezett „magasabb szellemi kultúra” vizsgálata pedig egyértelműen résztudományok (irodalomtörténet, művészettörténet, tudománytörténet) feladata lenne. Így felfogva a művelődéstörténet „alulról felfelé” történő vizsgálódást jelentene szemben a művelődéstörténetesek megszokott „fentről lefelé” fordulásával. Ettől a tulajdonképpeni empirikus művelődéstörténettől el kell választani a művelődéstörténetírást, mint szintetizáló tudományt, amely ez utóbbi szélesebb értelmezésében a „hivatásos” tudományos művészet termékeinek valamint a művelődés egyes ágaival foglalkozó résztudományok eredményeinek szintetikus összefoglalását jelenti.
3. Metodológiája és kutatási tárgya alapján a művelődéstörténetnek közelítenie kell a néprajzhoz, hiszen mindkettő az anyagi és szellemi kultúra termékeit, illetve életmódot kutat. A különbség a vizsgált osztályokban van, a néprajz a parasztok és a városi középrétegek, a művelődéstörténet pedig a proletariátus és a burzsoázia kultúrájának fejlődését vizsgálja.

Engelberg tanulmánya nagy visszhangra talált az NDK történészeinek és néprajzkutatóinak körében. Különösen a néprajzkutatók határozottan visszautasították Engelberg tételeit, alapvető kifogásuk a néprajzkutatás területének indokolatlan leszűkítése volt. Hangsúlyozták, hogy Engelberg figyelmen kívül hagyja a néprajz újabb eredményeit, azt, hogy ez a tudomány az utóbbi években a dolgozó nép legkülönbözőbb osztályainak és rétegeinek művelődését kutatja az egyes korszakokban. Leninnek az osztálytársadalom két kultúrájáról szóló tétele alapján W. Jacobeit fogalmazta meg azt az álláspontot, amellyel Engelberg minden, eddig fórumot kapott vitapartnere egyetért: a néprajznak nem szabad csak a parasztsággal és a városi középrétegekkel foglalkoznia, feladata az összes dolgozó osztályok, a művelődéstörténeté pedig az uralkodó osztályok kultúrájának vizsgálata. A kettő együtt tükrözi a nemzeti kultúra egészét az antagónisztikus társadalmi formák idején.

Mindkét vita bizonyára még sokáig fog folyni; kérdésfeltevéseik, szempontjaik talán a magyar történetírás számára is termékenyítők lehetnek.

Pók Attila

² E. Engelberg: Zu Fragen der Volkskunde und Kulturgeschichte. ZfG 1973 (8) 970—984. Erről ismertetést közöl a Századok 1974 (3) 765. A vitához kapcsolódó legfontosabb hozzászólások: W. Jacobeit: Die Volkskunde — eine eigenständige historische Disziplin. ZfG 1974 (4) 443—447; U. Mohrman: Volkskunde und Kulturgeschichte. ZfG 1974 (7) 748—752; P. Schuppon: Bemerkungen zum Gegenstand einer marxistischen Kulturgeschichte. ZfG 1974 (12) 1359—1376.

Vita Franciaországban a proletariátus kialakulásának kérdéseiről az ipari forradalom idején*

A referátumokban tárgyalt és a vita során felmerült kérdések három csoportba sorolhatók: 1) Vizsgálták a formálódó ipari munkásság eredetét, a munkaerő földrajzi és társadalmi megszólását illetve származását és a proletariátus társadalmi emelkedésének, mobilitásának problémáit — az egyes országoktól függően — a XIX. század közepéig illetve végéig. 2. A másik csoportba tartoznak azok a kérdések, amelyek a tulajdonos osztály magatartását, „stratégiáját”, az állami intézmények, az iskolarendszer szerepét taglalták. 3. Szó volt végül — kisebb hangsúllyal, mivel a kutatások ezen a téren még kevésbé előrehaladottak — a munkásság egyéni és kollektív magatartásformáinak, mentalitásának, osztályöntudatának alakulásáról, összetevőiről.

A — jórészt helytörténeti — kéziratokból¹ és a vitából nem bontakozott ki általános kép arra vonatkozóan, hogy a vizsgált „esetek” mennyiben tekinthetők tipikusnak akár nyugateurópai, akár csak a vizsgált ország vonatkozásában. A téma kutatásának jelenlegi állásakor azonban megállapíthatjuk; talán éppen abban rejlik a dolgozatok fő tudományos értéke, hogy a modern ipari proletariátus kialakulásának változatos történelmi folyamataira világítanak rá. A konferencián résztvevő történészek maguk is nem egyszer jutottak nem várt eredményekre kutatásaik során és gyakran fogadták meglepetéssel kollegáik megállapításait.

A témával foglalkozó társadalomtörténeti kutatások mindezideig csekély száma megnehezíti az összehasonlítást nemcsak az egyes országok között, de azokon belül is. Így például joggal merülhet fel a kérdés, vajon mennyiben tekinthető tipikusnak és mennyiben kivételesnek egy-egy dolgozat következtetése. Mennyiben jellemzőek általánosan például a corbeil-essonnes-i (Párizs környéki) ipari agglomerátum, a cortailod-i (Svájc) falusi kartonnyomó üzem, vagy a lyoni iparvidék létrejöttének, átalakulásának, a munkaerő rekrutálódásának folyamata, élet- és munkafeltételei, vagy akár az erkölcsök átalakulásának tényei Dél-Badenben az iparosítás korai korszakában. A témára — az ipari munkásság kialakulásának folyamatára — nézve a fő módszertani tanulság: noha a leginkább közismert történelmi folyamatok egyikéről van szó, mégis igen sok még a kutatásra váró résztéma és vitára készítő probléma, s hogy mennyire veszélyes ezen a téren is a túlzott általánosítások és sé mák alkalmazása, hogy a vég-eredményét tekintve hasonló társadalmi viszonyokat létrehozó folyamat milyen különbözőségeket rejtett magában.

Újra bebizonyosodott például — hogy a módszertani következtetéseknél maradjunk — mennyire nem elegendők önmagukban a kvantitatív adatok. (Ez esetben például a proletariátus számbeli növekedése, vagy reálbérének alakulása, vagy az iskolahálózat fejlődése vonatkozásában.) Kiderült ez abból is, hogy milyen vitákat váltottak ki, mennyire eltérő értékelésekhez vezettek a munkásság társadalmi mobilitásának, iskolai oktatásának, életszínvonalának mennyiségi mutatói. Általános jellemzőnek tekinthető az is, hogy a referátumok többségében a folyamat tudati, kulturális vonatkozásai is előtérbe kerültek, az életmód-változás okozta „drámai hely-

* 1975. november 28—29-én Párizsban kerekasztal beszélgetésre került sor a fenti témában angol és francia történészek között, az École des Hautes Études en Sciences Sociales rendezésében. A tanácskozás munkájában amerikai és nyugatnémet történészek is résztvettek. A résztvevők között voltak Franciaországból: *L. Bergeron, P. Bourdieu, P. Caspard, S. Chassagne, P. Fridenson, G. Haupt, Y. Lequin, M. Lévy-leboyer, M. Perrot, J. Ozouf, R. Trempé, D. Woronoff*, Angliából: *E. Hobsbawm, R. Johnson*, Németországból: *D. Groh, H. Kaelble, P. Lundgreen, R. Wirtz*, az Egyesült Államokból: *D. Montgomery, Ch. Tilly*.

¹ *Y. Lequin*: La formation du proletariat industriel dans la région lyonnaise au XIXe siècle, *S. Chassagne*: Essai sur la formation de la population d'une agglomération industrielle: Corbeil-Essonnes (1750—1850), *P. Caspard*: La fabrique au village. Les indienneurs de Cortailod: (1750—1850), *R. Wirtz*: Contemporary Critique of „Moral Degeneration”. Exemple of illegitimate birth in South Baden.

zet” kérdése. (Ez volt egyébként az egyik fő vitakérdés: hol, mikor és hogyan érhető tetten a folyamat „drámaisága”, s egyáltalán „drámai” volt-e mindenütt?) Mindez szigorúan a létviszonyokkal, a társadalmi viszonyokkal szoros összefüggésben.

*

Mint fentebb már szó volt róla, a konferencia egyik vitakérdése volt a munkásság mobilitása, társadalmi emelkedésének lehetőségei az ipari forradalom időszakában. A nyugatnémet *Hartmut Kaelble* azt az általános kérdést vetette fel, hogy milyen előnyöket és hátrányokat jelentett az ipari forradalom az európai munkásság élet- és munkakörülményeiben.² A problémának egy lényeges aspektusát elemezte: a társadalmi és foglalkozásbeli emelkedést, az ipari munkás (vagy gyermeke) egyéni lehetőségeit magasabb szakképzettséget követelő, jobban fizetett, nagyobb biztonságot és presztizst biztosító pozíciók elérésére Németországban 1830 és 1914 között. A német proletariátus társadalmi emelkedésének lehetőségeiről két álláspont alakult ki. A „pesszimista” vélemény azt mondja, hogy a német munkások önállóvá válásának esélyei egyre csökkentek.* Mindenekelőtt a növekvő tőkeigény nehezítette meg a kispolgárság, a vállalkozó réteg soraiba kerülést. Itt Peter Lundgreen kutatásaira hivatkozott, aki mindezt a porosz technikusok valamint a német vállalkozói elit származását vizsgálta.³ Ezzel szemben az „optimista” kép az ipari forradalom korszakát nagyarányú le- és felfelé irányuló mobilitással jellemzi. Az egyes földrajzi területek és a foglalkozások közötti mobilitást akadályozó régi, feudális gátak összeomlása, az ipari forradalom ugyanis a társadalmi és foglalkozási struktúra olyan drámai változásaihoz vezetett, amelyek megnövelték az alsóbb osztályok számára a társadalmi emelkedés lehetőségeit. Számos érv szólhat mindkét álláspont mellett és ellen egyaránt.⁴ Természetesen mindenekelőtt a kvantitatív adatokra hivatkozhatnak a kutatók. A kérdésre azonban ezek több okból nem adnak megnyugtató választ. Egyrészt az adatok szórványos jellege miatt. Másrészt ezek az adatok is a gazdasági növekedés üteme, a konjunktúra szempontjából eltérő időszakokból származnak. Harmadsorban pedig felvetődik az adatok értékelésének problémája. Egyrészt az a sokszor felmerült kérdés, hogy a történeti folyamat megítélése nem annyira maguknak a statisztikai adatoknak, mint azok interpretálásának a függvénye. (Vannak, akik az „optimizmus” „pesszimizmus” közötti választásnál a preindusztriális korszak mobilitását, sokan viszont a munkásosztály XX. századi mobilitását veszik alapul. Vannak akik más európai országokhoz viszonyítanak.) Másrészt vajon valóban olyan egyértelmű, — mindig és mindenütt —, hogy mi minősül a munkás számára társadalmi emelkedésnek. Ez a kérdés mindenekelőtt a kispolgárrá, kistulajdonossá válással, de bizonyos „fehérköpenyes”, alkalmazotti foglalkozásokkal kapcsolatban is felmerülhet.

A „pesszimista” álláspontot vallók fő érve: — az emelkedést gátolja, korlátokat állít a növekvő tőkeszükséglet — Kaelble véleménye szerint elfogadható, de némi módosítással. A kisipari keretek szétfeszítése ugyanis nem egyidőben ment végbe és nem is érintette az ipari

² *Hartmut Kaelble: Social Opportunities and the Recruitment of German Workers During the Industrial Revolution: A Research Survey.*

* Közismert a szintén „pesszimista” marxi álláspont a munkásosztály felemelkedésének lehetőségeiről, abszolút és relatív elnyomorodásáról, a kispolgárság proletarizálódásáról. Az itt vázolt „pesszimista” nézetek nem egyeznek a marxi véleménnyel, de sok vonatkozásban merítenek abból.

³ Kaelble hivatkozik Lundgreen munkájára. *Peter Lundgreen: Techniker in Preussen während der frühen Industrialisierung.* Berlin. 1975.

⁴ A vita során felmerültek olyan érvek is, amelyek elsősorban a francia helyzetre jellemzőek. A francia — regionális — tanulmányok azonban nem teszik lehetővé a kérdés franciaországi bemutatását. A német munkásság mobilitásával kapcsolatban „optimista” véleményen vannak Kaelble szerint főleg szociológusok: Renate Mayntz, Hans Jürgen Daheim, Gerhard Kleining valamint Jürgen Kocka. A „pesszimista” álláspont hirdetői: az amerikai Frederick Marquardt és David Crew, valamint a keletnémet Hartmut Zwahr.

termelés minden ágát. Másrészt a nyugatnémet történész igen vitathatónak tartja azt a kézikönyvek sora által hangoztatott nézetet, amely szerint a munkások mobilitásának lehetőségei a kispolgárság nagymérvű tönkremenetelével és proletárrá süllyedésével állnak szoros kapcsolatban. A kispolgárság összeroppanása igen lassú folyamat volt Németországban, nagyobb méreteket nem az ipari forradalom idején, hanem annak lezajlása után öltött. Kaelble ezt a problémát úgy fogalmazza, hogy valójában az ipari munkásság számának gyors növekedése szemben a kistulajdonosok számának stagnálásával illetve lassú csökkenésével korlátozta a bérmunkások önállóvá válásának lehetőségeit.

A pesszimista álláspont egyéb érvei között az iskolai oktatás valamint a mentalitásban rejlő gátak is szerepeltek. Kaelble véleménye szerint ezek erősebben érvényesültek Németországban, mint Angliában vagy Franciaországban. Elsősorban a német társadalom erős feudális maradványai miatt. A mentalitásban rejlő akadályok között nem elhanyagolható szempont a német munkásság gyenge motiváltsága a kvalifikált fizikai vagy a nem-fizikai foglalkozások elérésére. Ennek okát elsősorban a német proletariátus jó részének eredetében kell keresni, többségük függő vagy félig függő agrárrétegekből — mezőgazdasági munkások és kisparasztok közül került ki. Ezeknek a társadalmi rétegeknek szinte teljes képtelensége a társadalmi emelkedésre erősíthette a német proletárok alacsony elvárásait és gyenge motiváltságát a társadalmi felemelkedéssel szemben. Felmerült a vita során a kérdés: vajon mennyire erősítették még ezt a munkásmentalitást a létező objektív akadályok, s mennyiben járult hozzá e magatartás stabilizálásához az iskola, az egyház, a német társadalom uralkodó értékrendszere?

A társadalmi mobilitás gyengéjét végül demográfiai tényezőkkel is kapcsolatba hozták. Egyes feltételezések szerint a munkásság termékenységi rátája magasabb, mint a középosztályé, így a munkásgyerekek viszonylagosan csökkenő középosztálybeli pozícióra pályázhattak, ugyanakkor a középosztály saját soraiból biztosítani tudta utánpótlását. Az ipari fejlődés viszont — legalábbis az 1890-es évekig — nem hozott létre a lakosság számához képest növekvő számú nem manuális foglalkozási helyeket.

Az optimista álláspont fő érve az ipari forradalomnak az a hatása, hogy a széles foglalkozási csoportok gyors növekedésével vagy süllyedésével „erőszakolt” mobilitást hoz létre foglalkozási csoportok és társadalmi osztályok között. Ez a „strukturális” vagy „erőszakolt”-nak nevezhető mobilitás része voltaképpen a társadalmi mobilitásnak s a preindusztriális korszakhoz képest az ipari forradalom kiteljesedéséig ellensúlyozhatta a mobilitás más — már említett — akadályokba ütköző formáit. A vita résztvevői sok más érvet is felhoztak — hangsúlyozták például a fluktuáció jelentőségét, az egyéni osztályhelyzet akár többszöri változásait, a konjunktúrának, a munkaalkalmak alakulásának megfelelően. Kaelble véleménye szerint — s ehhez a vita nem adott újabb, lényeges érvet — a német munkások társadalmi és foglalkozáshelyi emelkedésének, lehetőségeinek a megítélésében a pesszimista álláspont a meggyőzőbb. Véleményem szerint azonban a vita résztvevői — és ismereteim szerint az eddigi irodalom is, — meglehetősen egyoldalúsággal a kispolgárság soraiba való „emelkedésre” koncentrált, a hangsúlyt szinte kizárólag a függő, bérmunkás viszonyból a gazdaságilag független pozícióba kerülésre helyezi. Kaelble maga is felhívja a figyelmet és a vita résztvevői is érintették futólag, hogy az eddigieknél nagyobb jelentőséget kell tulajdonítani a munkásarisztokrácia soraiba emelkedés, általában a munkáskategóriákon belüli mobilitás, és a „fehérköpenyesek” soraiba kerülésnek — általában mindazoknak a tényezőknél, amelyek a munkásosztály élet- és munkaviszonyaiban, társadalmi presztízsében változásokat eredményeztek. (Hozzátehetnénk ehhez a fejlődő munkásmozgalom, a szakszervezetek vezetőit, tisztségviselőit.) Ebben a vonatkozásban Kaelble véleménye szerint az ipari forradalom időszaka viszonylag kedvező lehetőségeket kínált a német munkásság számára. Talán — és ez ismét a vita során levont saját következtetés — nagyobb hangsúlyt kellene a kutatásokban biztosítani a munkásosztály tagjai egyéni társadalmi emelkedésének vizsgálata mellett (és itt is konkrétan elemezni kellene a mobilitás tartalmát) a kollektív mobilitás kutatásának. Amint a vitán résztvevő ismert angol történész, Eric Hobsbawm felhívta rá a figyelmet (egy másik

kérdés — a munkásság osztályöntudatának kialakulása — kapcsán) az erős osztálytudat is gátját képezte a munkásság soraiból való kikerülésnek: a szolidaritás érzése, az, hogy a munkapadot otthagytak társaik lenézték, megvetették. Ehhez hozzátehetjük, hogy ez a magatartás jelenthetett egyrészt „ouvrierizmust”, de ugyanakkor valószínűleg nagymértékben hozzájárult az előbb említett jelenséghez: a munkásság, mint osztály kollektív mobilitásához.

A proletariátus egyéni társadalmi emelkedésének egyik fő gátját képezte az iskolarendszer, a tanulás lehetőségeinek szűkreszabottsága. Közismert az az álláspont, amely az ipari forradalom hatását ebben a vonatkozásban elsősorban pozitívnak látja. Mivel az ipari termelés olyan munkaerőt igényel, amely legalább elemi ismeretekkel — írástudás — rendelkezik, tömegessé válik az iskoláztatás, offenzíva indul az analfabétizmus ellen. Negatívumként hangsúlyozzák ugyanakkor, hogy csak az elemi képzést akarják az uralkodó osztályok a munkások számára elérhetővé tenni, s ami a tartalmi kérdéseket illeti: az oktatás célja egyúttal a kapitalista társadalom értékrendjének elfogadtatása is. A német munkásság tanulási lehetőségeiről azonban igen negatív képet nyújtott *Marquardt* és *Lundgreen*.⁵ Az angol munkásság iskoláztatásainak kérdéseit vizsgálta *Richard Johnson* a konferenciára készült kéziratában,⁶ s ő is inkább a negatívumokra helyezte a hangsúlyt. Azt a folyamatot mutatja be Angliában, amely a „privát” iskolák helyett végső soron „állami” iskolarendszert hozott létre — mégha jó részük egyházi fennhatóság alatt működött is —, s amely nemcsak mennyiségi hanem minőségi változásokat is hozott a tömegoktatás területén. Johnson azonban erőteljesen szembeszáll olyan mai nézetekkel, melyek nemcsak az ipar, hanem az oktatás területén is forradalmi folyamatról beszélnek, és a historikus módon mai jelenséget visszavetítve azt állítják, hogy feltételezhetően az oktatás forradalma jelentősen hozzájárult a gazdasági növekedéshez az ipari forradalom időszakában. Legalábbis az angliai kapitalizmust — s annak első, laissez-faire szakaszát — tekintve, az angol történelem elfogadhatatlannak tartja azt az álláspontot, amely olyan kölcsönhatást tételez fel az ipari forradalom és az oktatás (írástudás és szakmai képzés tekintetében egyaránt) között, melynek eredménye a szakképzettebb munkaerő szükségletéből fakadóan az oktatás kiterjesztése lett volna. Az angol tapasztalatok — legalább is rövid távon — ennek éppen az ellenkezőjét mutatják: a kapitalista viszonyok szinte katasztrofális hatással jártak az írni-olvasni tudók arányára. A folyamat tömeges dequalifikációt és előzőleg írástudó közösségek felbomlását hozta magával — nehéz lenne tehát gazdasági követelményből eredő oktatási forradalomról beszélni. Igen lényegesek Johnson tanulmányának a kétségtelenül terjedő tömeges iskoláztatás céljaira vonatkozó megállapításai, melyek az ipari forradalom későbbi szakaszára érvényesek, de amelyek nem teszik vonzóbbá az ábrázolt képet. Eszerint az angol tőkés osztály egyáltalán nem a termeléshez szükséges általános vagy szakmai elemi ismeretekre akarta iskoláiban megtanítani a munkásgyerekeket. Az iskolák elsősorban a környezetükből, megszokott életmódjukból kiragadott, a — kor publicisztikájából, irodalmából jól ismert — „fegyelmetlen”, „részes”, „bűnöző” rétegek rendre, fegyelemre szoktatását, „makacs, irányíthatatlan magatartásának” megtörését tekintették céljuknak. Nem kontrollra volt szükség, hanem átalakításra, a régi kultúrától való elszakításra. Johnson véleménye szerint az 1830-as évek angol liberális iskolapolitikáját ennek fényében kell látni — s összefüggésben az owenizmus, chartizmus terjedésével is —, amelyért a tulajdonos osztályok ugyancsak a nevelés hiányosságait okolták. Az elért eredmény elemzésébe Johnson nem bocsátkozik, csak felveti a kérdést, vajon hosszú távon nevezhető-e progresszívnek az angol oktatási rendszer hatása. A német *Lundgreen* véleménye szerint Poroszországban az iskolázta-

⁵ *F. Marquardt*: Sozialer Aufstieg, sozialer Abstieg und die Entstehung der Berliner Arbeiterklasse 1806—1848. In: Geschichte und Gesellschaft 1 (1975) 43—77. *P. Lundgreen*: i. m.

⁶ *R. Johnson*: Notes on the Schooling of the English Working Class 1780—1850.

tás kevés kapcsolatot mutat az iparosítással, megelőzi azt, még a XVIII. század végén vált tömeges és jórészt politikai célkitűzésnek felelt meg; Jacques Ozouf a III. köztársaság francia iskolájáról állapította meg, hogy jórészt agrár értékeket vallott és oktatott, s felveti a kérdést, nem volt-e gátja is egyben ezáltal az iparosításnak.

A munkásság iskoláztatásának kérdéseiről kibontakozott vita ismét az összehasonlítás, viszonyítás nehézségeire világított rá. Hiányoztak egyrészt a Johnsonéhoz hasonló tanulmányok más országokból. Csak valószínűsíthető éppen ezért például, hogy a sajátos angol helyzetből adódó — tömeges pauperizáció stb. — problémák hiánya folytán ez a kérdés a kontinens országai-ban másként merült fel. Másrészt néha egybemosódott, néha külön került tárgyalásra, az elemi iskolai oktatás, az frástudás terjedése és a munkások speciális, szakmai képzése valamint a továbbtanulás lehetőségének a problémája. Harmadsorban igen különböző szemszögből vizsgálták az oktatás tartalmát és eredményeit, ami óhatatlanul igen különböző értékelésekhez vezetett. Vannak, akik mindenekelőtt az analfabetizmus felszámolása terén elért sikerekre figyelnek, másokat — a munkásság mobilitását vizsgálva — elsősorban az érdekel, hányan kerülnek magasabb iskolákba a munkásgyerekek közül — vannak akik mindenekelőtt a szakmai képzés színvonalát, fejlődését elemzik — végül vannak akik nem annyira a kvantitatív eredményeket tartják szem előtt, nem vonatkoztatnak el az oktatás tartalmától, céljaitól és így az előzőeknél jóval borúlátóbb következtetésekhez jutnak, mint például Richard Johnson.

Fokozta az értékelés, a viszonyítás nehézségeit az egyes országok munkás-oktatási, nevelési, képzési rendszeréről uralkodó vélemények eltérése. Például Hobsbawm a Forradalmak kora c. munkájában⁷ Anglia nagy lemaradásáról írt a szakmai oktatás területén, (mivel a szak-képzett önálló iparosok biztosították jórészt a korai gyári szakmunkásgárdát), de az általános oktatás tekintetében is — ugyanakkor Kaelble a németországi helyzethez képest — valószínűsítve ugyan — az angolt tartja lényegesen fejlettebbnek. De a hasonló példákat, melyekből — a kutatások fehér foltjai, a már említett eltérő kutatási aspektus és szemléletbeli különbségek miatt is — még számos akad, hosszan sorolhatnánk.

Felmerült két olyan lényeges kérdés a vita során, melyet szinte az összes referátum érintett — ha jórészt csak mellékesen és nem kifejtve — s ami a legélénkebb vitát váltotta ki a megoldásnak akár a kísérlete nélkül, de felhívta a figyelmet a problémákra, a vizsgálandó kérdésekre. Már csak ezért sem lehet célunk e két kérdéstről összefüggően beszámolni. Mégis megemlítenék néhány felmerült gondolatot. E két kérdéskör: az ipari munkássá válásból adódó életforma-váltás s az ezzel járó feszültségek, melyet a vita során egy szóval, az átmenet „drámaiságának” neveztek. Mikor, miért és mennyiben volt „drámai” ez az átalakulás a részvevők számára? A másik kérdés a proletariátus osztálytudata kialakulásának, tartalmának problémája volt. Az első kérdéskör, az életforma-váltás egyik összetevőjéről: a megélhetési viszonyok alakulásáról — kevés szó esett. — Hangsúlyozták ugyan ennek relatív voltát, hiszen igen hamar megjelennek az ipari munkások új, az agrárnépességtől eltérő szükségletei. A helyzet „drámaisága” inkább a megváltozott munkakörülmények hatásán — (mindenekelőtt a legfontosabb: a munkafegyelem, a napi kötött munkaidő, a tradicionális falusi és családi közösségek felbomlása) érhető tetten. Az átalakulás „drámaiságát” — amely Anglia vonatkozásában annyira egyértelműen bizonyított — Franciaország tekintetében megkérdőjelezték, hivatkozva a folyamat ismert lassúságára, elhúzódsására. (Sőt, azok, akik az ipari forradalomban mindenekelőtt a gyors, hirtelen változást látják, még azt is kétségbe vonják, lehet-e egyáltalán ipari forradalomról beszélni Franciaországban). Elhangzott olyan vélemény, hogy Franciaországban azért nem tekinthető drámainak az átalakulás, mert egyes rétegek számára a mezőgazdaság annyira nem biztosított megélhetést, hogy ezeknek a rétegeknek az áttérés az ipari életformára nem jelentett megrázkód-

⁷ E. Hobsbawm: A forradalmak kora 1789—1848. Bp. 1964

tatást. A referátumokból azonban olyan kép bontakozik ki, amely a mezőgazdasági népesség viszonylag kedvező megélhetési lehetőségeiről ad számot — ezért küzdött munkaerőhiánnyal a francia ipar s ez is akadályozta fejlődésében. Egy viszonylag kisszámú mezőgazdasági népességfelesleg vált ipari munkássá — s erős volt az oda- és visszaáramlás ipar és mezőgazdaság között. A lassú és látszólag megrázkódtatás nélküli fejlődésről ad számot a lyoni iparvidékkel foglalkozó kézirat (ld. 1. jegyzet), s természetesen még inkább a svájci — de számos franciaországi példával egyező — cortaillod-i textilmunkásokról szóló tanulmány (ld. 1. jegyzet), hiszen itt a falusi környezet, a falusi és családi közösségek nagyrészt meg- és helybenmaradása, a stabil szakmunkásgárda, a patriarchális üzemi viszonyok szinte zökkenőmentes száz éves fejlődést (1750—1850) jelentettek. Volt vélemény, mely egyértelműen a nagyüzem megjelenéséhez kötötte a helyzet „dramatizálódását”, s olyan is, amely a dekválifikációt, a szakma elvesztését tartotta drámainak. Maurice Crubellier nemrégiben megjelent könyvében⁸ ugyan szintén hosszúnak; szinte egy évszázadon áthúzódnak tartja az életforma-váltást, a „kulturavesztést”: a népi kultúra felbomlását s a helyén keletkezett sokáig betöltetlen űrt okozó folyamatot. Ő — a folyamat lassúsága ellenére is — igen drámainak nevezi mindezt.

Az ipari munkásság ellenállásának legelső formái a munkaidő be nem tartása, késések, hiányzások, — nagyrészt az új életforma elleni spontán tiltakozások voltak. Azon az úton, amelyet a proletariátus innen a tudatos osztályharcig megtett, nagy szerep jutott az osztályöntudat kialakulásának és formáinak.

A munkásság osztályöntudata a marxizmus egyik központi kategóriája. Az a történelmi folyamat azonban, amelynek során ennek változatai kialakultak, még nem nevezhető feltárnak. A párizsi vita is csak jelezte jórészt a problémákat, többek között a gazdasági és politikai tudat kettősségét, ellentmondásait, a csoporttudat és osztálytudat összefüggéseit (mennyiben előfeltétele, és mennyiben gátja az előbbi az utóbbinak?), az érzelmi szolidaritás jelentőségét, az ideológiai szerepét, társadalmi mobilitás és osztálytudat kapcsolatát. Az ismert szociológus, Pierre Bourdieu hangsúlyozta elsősorban a tudományos elmélet alapvető fontosságát, és a legmegfelelőbb módszernek az osztálytudat fejlődését akadályozó tényezőkön keresztül történő megközelítést tartotta. (Ezt a módszert azonban véleményünk szerint kevésbé lehet a kezdeti, a kialakulás szakaszában alkalmazni.)

Enyhítette az átmenet „drámaiságát”, nehezítette a proletariátus osztálytudatának kialakulását a tulajdonos osztálynak az a „stratégiája”, mely — tudatosan vagy sem — patriarchális viszonyokat igyekezett teremteni az üzemekben. A vita során — talán mert későbbi korszakok kutatói is részt vettek — kissé összemosódott és egyszerű kontinuitás látszatát keltette a korai iparosítás céhes, kisüzemi hagyományokból táplálkozó, a feudális társadalmi rendszer továbbéléséről tanúskodó munkás — munkaadó viszony, valamint a későbbi nagyüzemek tudatos, patriarchális viszonyokra törekvő munkáspolitikája. Természetesen joggal vetődik fel a kérdés: vajon mikortól lehet tudatos stratégiáról beszélni a tulajdonosok részéről? Úgy tűnik — s ez nem domborodott ki a vita során —, volt egy korszak, amikor teljes volt a szakítás a patriarchális módszerekkel, amikor már nem a kezdeti iparosítás szempontjai játszották a főszerepet, a ritka, szakképzett munkaerő megbecsülése, lojalitásuk biztosítása, mivel a termelékenység növeléséhez, a nagyobb profithoz éppen az ezzel ellentétes tendencia, a munkaerő fluktuációja is hozzájárult. Vitatott, hogy Angliában egyáltalán lehet-e beszélni a patriarchális módszerek alkalmazásáról. Meglévő nyomai azonban mennyire az agrárkapitalizmus vagy a puritán etika hatása fedezhető fel? Lehet-e beszélni folyamatosságáról a kontinensen is az agrárkörnyezetben települt iparnál? S ugyanúgy vizsgálendő kérdés a munkások reakciója: mennyiben igényelték és fogadták el ők maguk a patriarchális viszonyokat.

Megválaszolatlan kérdések, melyek azonban részben jelzik is a további kutatások várható irányát.

Boros Zsuzsa

⁸ M. Crubellier: Histoire culturelle de la France XIXe—XXe siècle. Paris. 1974.